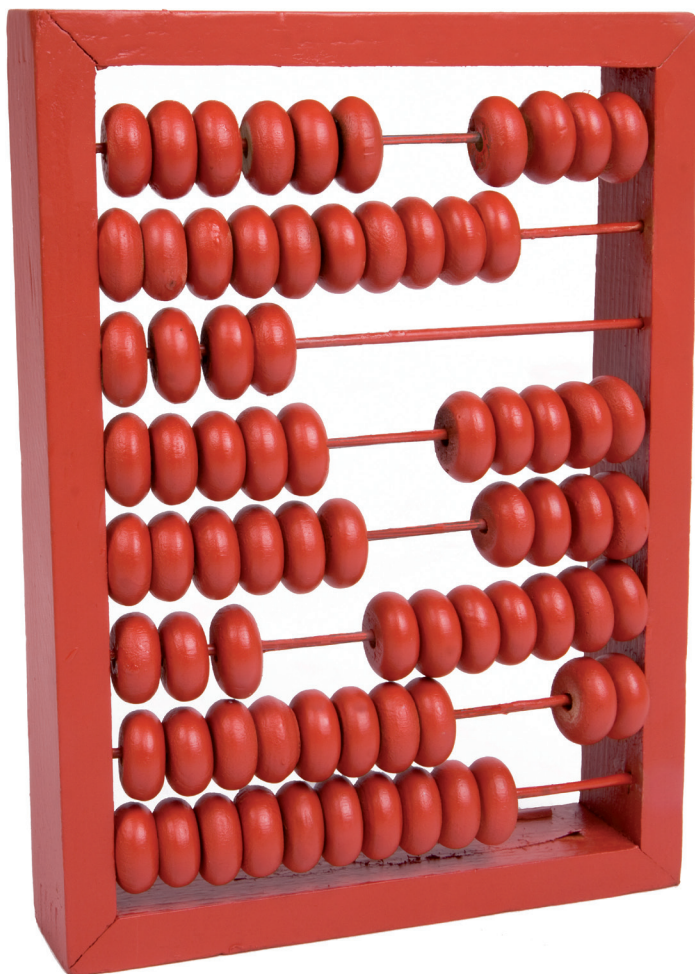

Groningen economisch bekeken 2009

GRONINGEN ECONOMISCH BEKEKEN 2009

Economische ontwikkelingen in woord en getal

Inhoud

1 Bevolking

- 1.1 Bevolkingsontwikkeling 9
- 1.2 Bevolkingsopbouw 9
- 1.3 Migratie 13
- 1.4 Samenvatting 15

2 Werkgelegenheid

- 2.1 Nationale economische groei 17
- 2.2 Werkloosheid 17
- 2.3 Arbeid 23
- 2.4 Verwachtingen voor de toekomst 37

3 Vestigingsklimaat

- 3.1 Aantal vestigingen 43
- 3.2 Woon-werkrelaties 43
- 3.3 Omzet en investeringen 45
- 3.4 Starters 46
- 3.5 Bedrijfsruimte 47
- 3.6 Woningbouw 47
- 3.7 Marktpositie binnenstad 50

4 Participatie

- 4.1 Arbeidsmarkt en beroepsonderwijs 53
- 4.2 Studentenstad 53
- 4.3 Leerplicht en voortijdig schoolverlaten 61

Voorwoord

Elk jaar brengt de gemeente Groningen een overzicht uit van de belangrijkste trends en ontwikkelingen op het economische vlak, samengevat onder de titel 'Economisch Bekeken'. De stad kon zich in 2009 niet onttrekken aan de gevolgen van de economische recessie, maar er is ook positief nieuws te melden.

De gevolgen van de recessie zijn voor de gemeente Groningen in 2009 vooralsnog beperkt gebleven. De werkgelegenheidscijfers laten het afgelopen jaar nog steeds een groei zien. Het aantal arbeidsplaatsen steeg van 132.089 naar 134.207, een groei van 1,6%. Het aantal bedrijven is toegenomen met 6,7% tot 13.305 bedrijven. Bepaald geen slechte score dus. Het aantal werkzoekenden is ondertussen wél toegenomen, maar niet met de aantallen die we gezien de omvang van de recessie hadden verwacht.

De stad Groningen heeft de laatste jaren in verschillende economische sectoren een grote sprong gemaakt. De structuur van de stedelijke economie is zichtbaar versterkt en verbreed. Dankzij een stevig fundament is de stad relatief minder gevoelig voor externe economische invloeden. Ik concludeer dat Groningen de afgelopen jaren het hardnekkige faseverschil met de rest van Nederland heeft ingelopen. En dat is goed nieuws.

Een goede uitgangspositie voor de komende jaren betekent niet dat we achterover kunnen leunen. De vooruitzichten laten een wisselend, maar zorgelijk beeld zien. Het grote aandeel van de publieke, onderwijs- en zorgsector heeft een dempend effect op de gevolgen van de recessie voor de stad, maar aangekondigde bezuinigingen vanuit de hogere overheden zetten de non-profit sector onder druk.

Daarnaast zullen de toeleveranciers van de maakindustrie en de zakelijke dienstverlening de gevolgen steeds duidelijker voelen.

Door sneller geplande investeringen te realiseren, door het bedrijfsleven beter te faciliteren en door in te zetten op scholing van personeel en een betere aansluiting van het onderwijs op het bedrijfsleven te realiseren kunnen we de economie draaiende houden. Ook blijven wij ons hard maken voor innovatie.

In hectische tijden is een lange-termijn perspectief onontbeerlijk. In 2009 is de nota G-kracht door de gemeenteraad vastgesteld. In dat economisch beleidsplan voor de jaren 2010-2014 ligt de nadruk dan ook op drie speerpunten: stimulering van de kenniseconomie, dienstverlening op maat richting het zittende bedrijfsleven en zorgen voor een -letterlijk- aantrekkelijk woon, werk- en leefklimaat.

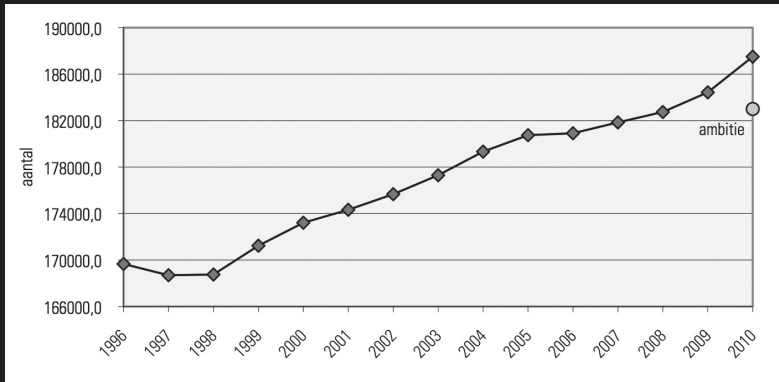
Ton Schroor
Wethouder Economische Zaken & Innovatie en Arbeidsmarktbeleid

Tabel 1.1 Bevolkingsontwikkeling 2004-2009

	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Inwoners op 1 januari	179.329	180.747	180.908	181.845	182.739	184.431
Natuurlijke aanwas	546	659	499	662	572	690
Gevestigd	14.123	14.574	15.291	16.094	16.650	17.125
Vertrokken	13.271	15.039	14.853	15.829	15.479	14.726
Migratiesaldo	852	465	438	265	1.171	2.399
Verskil totaal	1.398	161	937	927	1.743	3.069
Percentage groei	0,8%	0,1%	0,5%	0,5%	1,0%	1,7%

Bron: Dia

Figuur 1.1 Ontwikkeling van de bevolking met de ambitie voor 2010

1.1 Bevolkingsontwikkeling

Op 1 januari 2010 telde de gemeente Groningen 187.295 inwoners. Dit zijn bijna 3.000 inwoners meer dan op 1 januari 2009 en daarmee is de bevolking van de gemeente het afgelopen jaar 1,7% gegroeid. In tabel 1.1 is de bevolkingsontwikkeling in de laatste zes jaren weergegeven.

Een grotere groei is voor het laatst voorgekomen bij de grenswijziging van 1 januari 1969. De groei komt voornamelijk door een groot vestigingsoverschot, maar ook het geboorteoverschot is hoger geweest dan in jaren en het aantal studenten is toegenomen. Daarnaast is het vertrek sinds voorgaande jaren in aantal afgenomen. Er hebben zich afgelopen jaar 17.125 personen in Groningen gevestigd, terwijl 14.726 personen de gemeente verlieten. Het aantal vestigers neemt al jaren toe. Dit komt vooral door de groeiende instroom van studenten. Het aantal vertrekkers is sinds de laatste paar jaar afgenomen. Dit heeft in ieder geval voor een deel te maken met het grote aantal woonruimten dat in 2008 en 2009 gereed is gekomen.

De laatste 10 jaar, van 1999 tot 2009 is de bevolkingsomvang van de gemeente gegroeid met 14.291 inwoners, gemiddeld is dit bijna 1.400 per jaar.

Ook de doelstelling van de gemeente om meer inwoners aan het centrum te binden loopt goed. Naast groei in de nieuwbouwgebieden is er voor het vierde jaar achtereen een groei in het centrum van meer dan 300 personen (432 in 2009).

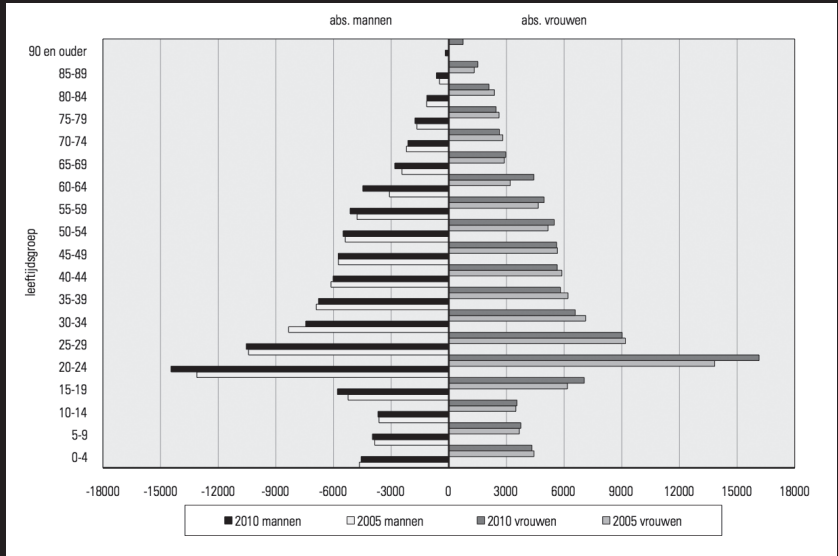
1.2 Bevolkingsopbouw

In figuur 1.2 is de bevolking van de gemeente Groningen naar leeftijd en geslacht op 1 januari in 2005 en 2010 weergegeven.

Groningen is een typische studentenstad en veel inwoners vallen onder de leeftijdsgroepen 20-24 en 25-29 jaar. Maar ook de leeftijdsgroep 15-19 jaar is ten opzichte van de jongere groepen goed vertegenwoordigd. Het laatste jaar is vooral het aantal inwoners in deze groep sterk toegenomen door een groot aantal vestigers.

Figuur 1.2 Opbouw van de bevolking naar leeftijd en geslacht

Tellen we alle leeftijdsgroepen samen, dan wonen er meer vrouwen dan mannen in de stad. Dit verschil wordt kleiner en was op 1 januari 2010 1 procentpunt tegen 1,6 procentpunten 10 jaar geleden. Dit komt neer op bijna 1.900 minder mannen dan vrouwen. Naast meer vrouwen in de hogere leeftijdsgroepen zijn er hier vooral in de leeftijdsgroepen 15-19 jaar en 20-24 jaar meer vrouwen. En dit verschil wordt groter doordat er hier meer vrouwen dan mannen komen studeren. Dit zal te maken hebben met het feit dat hier veel studies gevolgd kunnen worden waar relatief veel vrouwen voor kiezen.

In de leeftijdsgroep 25-29 jaar daarentegen zijn er aanmerkelijk meer mannen dan vrouwen. Mannen blijven na hun studie langer in de stad wonen dan vrouwen. Verlaten doen studenten de stad onder andere omdat ze elders een baan gevonden hebben, of omdat ze gaan samenwonen en om die reden buiten de stad een woning betrekken.

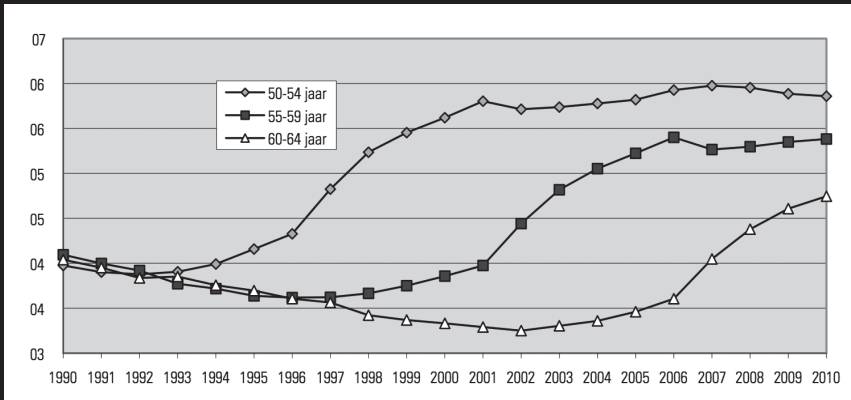
De meest opvallende verschillen tussen de bevolking van 1 januari 2005 en 1 januari 2010 zijn de afname van de groep 30-34 jaar en de toename in de groep 60-64 jaar. Een oorzaak van de afname in de groep 30-34 jaar is een demografische. De leeftijdsgroep 30-34 jaar in 2010 is geboren tussen 1974 en 1979, een periode van afnemende vruchtbaarheid, resulterende in afnemende geboortegeneraties. In de toename van de groep 60-64 jaar zien we de babyboom van na de tweede wereldoorlog terug. Hierover later meer.

Vergrijzing

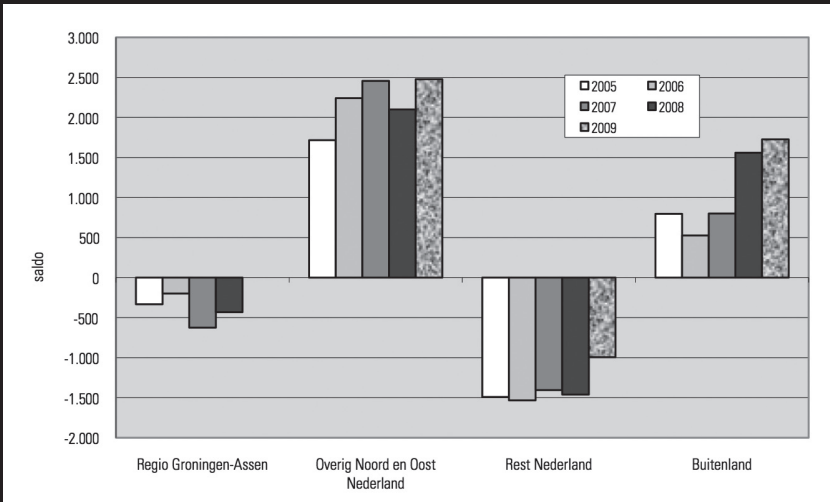
Binnen Nederland als geheel zal in de komende jaren de gemiddelde leeftijd van de bevolking toenemen. Dit als gevolg van de vergrijzing en ontgroening. De grijze druk neemt de laatste jaren toe (de verhouding van het aantal personen van 65 jaar of ouder ten opzichte van de personen in de leeftijdsgroep 20-64 jaar, de werkzame bevolking). Bovendien is er sprake van ontgroening, er werden vanaf de 70'er jaren minder kinderen geboren dan vroeger. Als gevolg hiervan zal de groei van het arbeidsaanbod stagneren.

In figuur 1.3 staat het aandeel 50-64 jarigen van de gemeente Groningen weergegeven. Het aantal 50-64 jarigen neemt sinds 1996 fors toe, de oorzaak hiervan is de al genoemde babyboom (geboren vanaf 1946). De leeftijdsgroepen volgen elkaar op in de grafiek, de groep die in 1996

Figuur 1.3 Het aandeel 50-64 jarigen in de gemeente Groningen, 1990-2009

Figuur 1.4 Migratiesaldo met verschillende gebieden, 2005-2009

50 werd, werd in 2001 55 en in 2006 60. Sinds 2 jaar neemt het aandeel 50-54 jarigen in de stad weer af. De grote groepen zijn doorgeschoven naar de bovenliggende leeftijdsgroepen. Omdat we binnen de gemeente Groningen, vanwege de aanwezige universiteit en hogescholen, een relatief grote groep 15-24 jarigen kennen en deze groep ook toeneemt, neemt hier de grijze druk nu nog licht af. Vanaf 2011 wordt de baby-boomgroep 65 en zal ook de grijze druk in Groningen toenemen.

1.3 Migratie

Migratie naar regio

In figuur 1.4 staat het migratiesaldo per gebied aangegeven over de afgelopen vijf jaar. Groningen-Assen omvat het regiovisiegebied. De rest van het Noorden en Oosten is apart genomen omdat daar veel studenten vandaan komen. Het aantal personen dat zich in de gemeente vestigt vertoont de laatste jaren een sterk stijgende trend (van 13.600 in 2003 tot 17.125 in 2009). Het aantal vertrekkers steeg tot 2005, sinds 2005 schommelt dit aantal rond de 15.000.

Algemeen beeld de laatste jaren is dat de stad inwoners verliest aan de regio Groningen-Assen en aan het westen van het land. Deze ontwikkeling is in 2009 wel heel anders dan in de jaren ervoor. Met de regio Groningen-Assen en de rest van Nederland was het saldo in 2009 beduidend minder negatief dan in de jaren er voor. Mogelijke oorzaken voor het veranderde saldo met de regio is dat er in de gemeente zelf de laatste twee jaar veel huizen gereed zijn gekomen. Met de rest van het land kan een gunstiger saldo veroorzaakt worden doordat afgestudeerde studenten minder snel een baan elders krijgen en hier 'blijven hangen'.

Met de rest van het noorden en het oosten en het buitenland is het saldo positief, positiever dan de jaren voor 2009.

De regiogemeenten waar de meeste inwoners vandaan komen zijn al een aantal jaar Tynaarlo (463), Assen (460), Haren (376) en Hoogezand (329). Ook de vertrekcijfers naar deze gemeenten zijn het hoogste: Tynaarlo (632), Haren (413), Assen (400) en Hoogezand (307). Het vertrek naar Tynaarlo komt al een aantal jaren door de wijk ter Borgh bij de wijk Hoornse Park. Het aantal mensen dat daar is gaan wonen is wel

weer lager dan in 2007 en 2008. Met de rest van het noorden en het oosten is het saldo minder negatief dan voorgaande jaren, dit komt door een afname van het vertrek en een toename van de vestiging. Uit deze gebieden komen 7.298 personen in Groningen wonen waarvan veel om te studeren. De bevolkingsgroepen die vertrekken naar deze gebieden (4.821 personen) zijn vooral gezinnen.

Het migratiesaldo met het buitenland is positief, en in 2009 positiever dan voorgaande jaren. Voor een belangrijk deel zullen dit studenten zijn.

1.4 Samenvatting

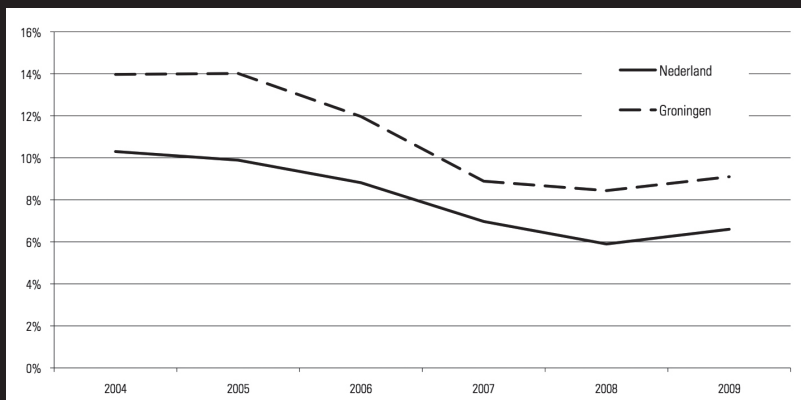
Het inwoneraantal van de gemeente Groningen is in 2009 met 3.000 gestegen, de hoogste stijging sinds 1969. Deze stijging wordt voor het grootste deel veroorzaakt door een positief vestigingsoverschot van 2.400 personen. Het geboorteoverschot is ook toegenomen ten opzichte van voorgaande jaren en was in 2009 +690. De doelstelling van de Stads-visie om 183.000 inwoners te hebben in 2010 is ruimschoots gehaald.

Het meest opvallend in de samenstelling van de bevolking is de afname van de groep 30-34 jarigen, terwijl het aandeel van de groepen 15-19 en 20-24 jaar juist toeneemt. Verder valt op dat het aantal vrouwen in de leeftijdsgroepen van 25 tot en met 29 jaar lager is dan het aantal mannen, terwijl dat in de jongere groep van 20-24 jaar juist andersom is. Na hun studie blijven mannen langer in de stad dan vrouwen. Verder zien we dat de babyboom doorschuift in de richting van 65 jaar. Op termijn zal dit een groeiende grijze druk met zich meebrengen.

Het migratiesaldo van het noorden en oosten en het buitenland is positief, uit deze gebieden komen veel mensen naar de stad om te studeren. Met de regio Groningen-Assen is het saldo, na een negatief saldo de voorgaande jaren, in evenwicht. Dit is voor een deel veroorzaakt door woningbouw. Met de rest van Nederland is het saldo negatief, maar wel beduidend minder negatief dan in de jaren er voor. Een mogelijke oorzaak hiervoor is dat studenten na hun afstuderen minder snel werk vinden dan in voorgaande jaren en daardoor langer in de stad blijven wonen.

Figuur 2.1 Ontwikkelingen werkloosheid in Groningen en Nederland, 2004-2009

2.1 Nationale economische groei

De economische groei is 2009 in nog verder teruggelopen ten opzichte van 2008. De oorzaak ligt in de internationale economische vertraging. De invloed van de kredietcrisis was ook duidelijk merkbaar op de arbeidsmarkt in 2009. De werkloosheid steeg dan ook voor het eerst sinds jaren. Het aantal ontslagaanvragen en faillissementen liep sterk op terwijl het aantal vacatures kelderde.

Voor de komende jaren blijven de economische vooruitzichten onzeker. De grootste onzekerheid betreft de timing en de kracht van het herstel van de economie na de financiële crisis. Daarnaast zorgt de Mexicaanse griep пандеміе voor extra onzekerheid, ook voor het economisch beeld. Door deze onzekerheid is de verwachting dat de werkloosheid in 2010 stijgt tot grote hoogte.

2.2 Werkloosheid

In deze paragraaf wordt de ontwikkeling van de werkloosheid in de gemeente Groningen over de afgelopen vijf jaar in kaart gebracht en vergeleken met de stand van zaken in de rest van het land. Daarnaast kijken we naar het profiel van het gedeelte van de bevolking dat werkloos is.

Ontwikkeling van de werkloosheid

Figuur 2.1 toont de ontwikkeling van het aantal niet werkende werkzoekenden (NWW-ers ingeschreven bij het Werkplein) in Groningen van 2004 tot en met 2009, vergeleken met het landelijk aandeel. Het aantal NWW-ers is daarbij gedeeld op de beroepsbevolking. Op die manier ontstaan de percentages zoals aangegeven in de figuur.

Voor het eerst in vijf jaar was er in 2009 sprake van een stijging van de werkloosheid. Dat geldt zowel voor Groningen als nationaal. In Groningen steeg de werkloosheid met 0,7 procentpunt naar 9,1%. In Nederland tekenden we een stijging op van eveneens 0,7 procentpunt naar 6,6%. Daarmee zijn in Groningen 1,4 keer zoveel mensen werkloos als in de rest van Nederland.

Tabel 2.1 Bevolkingsontwikkeling 2004-2009

Jaar	Bruto arbeidsparticipatie		Netto arbeidsparticipatie	
	Groningen	Nederland	Groningen	Nederland
2004	65.0	67.7	58.1	63.3
2005	62.5	67.7	55.7	63.2
2006	62.3	68.4	56.7	64.6
2007	68.3	69.4	62.4	66.2
2008	65.2	70.3	60.2	67.5
2009	64,0	70,7	59,2	67,2

Arbeidsparticipatie

Netto participatie

De netto arbeidsparticipatie is een maat die aangeeft welk deel van de bevolking tussen de 15 en 65 jaar een betaalde baan heeft van tenminste 12 uur per week. In de gemeente Groningen is dat 59,2%. In heel Nederland ligt dit aandeel op 67,2%. Overigens is het zo dat het aantal mensen met een betaalde baan afhankelijk is van de werkgelegenheid in een bepaald gebied, maar ook van andere zaken. Zo geldt voor Groningen bijvoorbeeld dat een relatief groot aantal jongeren tot 25 jaar helemaal niet op zoek is naar een betaalde baan, omdat die groep nog studeert. Om die reden is de bruto participatie vaak interessanter als het gaat om arbeidsmarktvragestukken.

Bruto participatie

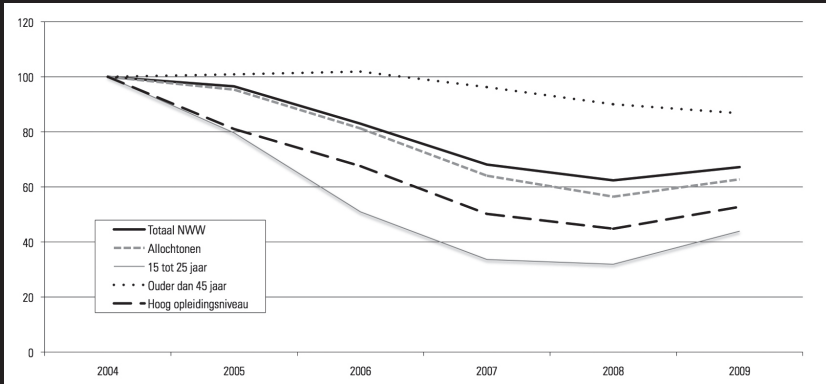
Bij de bruto participatie wordt het aandeel van de bevolking dat wil werken – maar nog geen werk heeft – opgeteld bij het gedeelte dat al werk heeft. Daarmee valt de bruto participatie dus altijd hoger uit dan de netto. Het aantal personen dat door deze bruto participatie wordt bepaald noemen we ook wel de beroepsbevolking. Als we het aantal werkzoekenden delen op deze beroepsbevolking krijgen we de werkloosheidspercentages die vermeld staan in figuur 2.1. De netto- en bruto participatie van de afgelopen jaren staan vermeld in tabel 2.1.

Opvallend is dat hoewel in Groningen en de rest van het land de werkloosheid toeneemt (figuur 2.2 en 2.3), het aandeel binnen de netto participatie in Groningen over de laatste twee jaar met bijna drie procentpunt gedaald is en in Nederland met een procentpunt is gestegen. Aangezien het aantal werklozen in Nederland niet is afgenomen, betekent dit dat er in Nederland als geheel meer mensen zijn gaan werken die dat voorheen niet deden en ook niet als werkzoekende stonden ingeschreven bij het Werkplein, zoals herintreders.

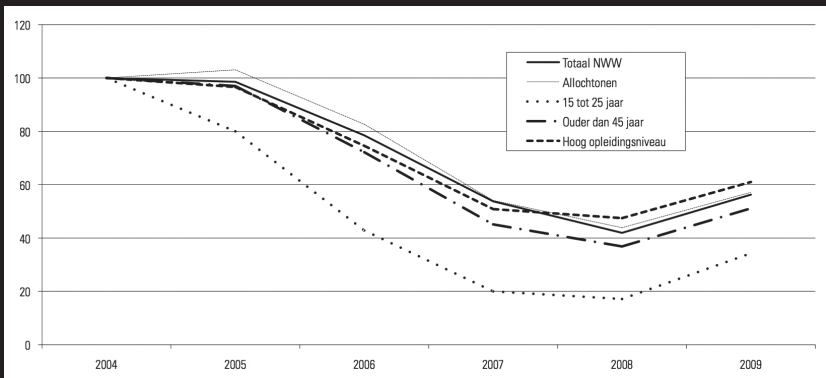
Profiel van de werkloosheid

In deze paragraaf wordt aangegeven hoe de werkloosheid kan worden opgedeeld naar achtergrondkenmerken, zoals geslacht, opleiding en etnische achtergrond. Het doel daarbij is om te kijken of bepaalde groepen binnen de beroepsbevolking vaker te kampen hebben met werkloosheid dan andere. Ook wordt de Groningse situatie vergeleken met die van Nederland.

Figuur 2.2 Dynamiek van de werkloosheid – Groningen

Figuur 2.3 Dynamiek van de werkloosheid – Nederland

Allochtonen

De werkloosheid onder allochtonen is in Groningen met ruim 16% beduidend groter dan die onder werklozen met een Nederlandse achtergrond, ruim 7%. Landelijk gezien ligt het werkloosheidspercentage onder allochtonen ook ongeveer twee keer zo hoog. De werkloosheid van jonge allochtone vrouwen (15-24) is een uitzondering op het totaalbeeld, deze is vergelijkbaar met die van vrouwen van Nederlandse afkomst. Wat in de rest van Nederland al iets langer zichtbaar is, begint zich in Groningen ook steeds meer af te tekenen: de werkloosheid onder allochtone vrouwen komt steeds dichterbij die van de autochtone. Bij mannen is dit verschijnsel (nog) niet waar te nemen. Het aandeel allochtonen binnen het werkloosheidsbestand in de gemeente Groningen is 35%. Vorig jaar was dat nog 40%.

Leeftijd

Landelijk gezien is de werkloosheid onder jongeren (15-24) met ruim 11% beduidend groter dan voor de andere leeftijdscategorieën. In de stad Groningen is dat niet het geval. Dat heeft slechts gedeeltelijk te maken met de grote aantallen studenten in de stad. Bij het samenstellen van de beroepsbevolking wordt daarvoor gecorrigeerd.

Opleiding

Bijna een kwart van de werklozen in Groningen is hoogopgeleid (hbo+). Onder allochtonen is dat 15%. Laag opgeleid zijn eenderde van de autochtone werkzoekenden en ruim de helft van de autochtonen. De jongere werklozen (15-24) zijn in Groningen het laagst opgeleid. Dat heeft vooral te maken met het feit dat het aandeel jongeren dat een hbo+ studie volgt over het algemeen niet voor hun vijfentwintigste jaar al als werkloze staat ingeschreven.

Dynamiek van de werkloosheid

In het voorgaande hebben we gezien dat de werkloosheid voor het eerst sinds jaren in 2009 weer is toegenomen. In deze paragraaf kijken we of die toename voor specifieke groepen meer geldt dan voor andere. Dit is niet het geval, alle groepen nemen toe in grootte, maar in de figuren 2.2 en 2.3 blijven de lijnen zich parallel aan elkaar ontwikkelen. Dit betekent dat geen van de groepen zich ten opzichte van het

gemiddelde bijzonder ontwikkelt (te maken krijgt met een zich relatief sterk toe- of afnemende werkloosheid). Uitzondering hierop is de groep oudere werklozen in Groningen. Ook ten opzichte van vorig jaar neemt hun aantal absoluut gezien af, er is een dalende lijn zichtbaar.

Samenvatting

Voor het eerst in vijf jaar tijd is de werkloosheid in 2009 weer toegenomen. Dit geldt zowel voor Groningen als de rest van Nederland. Onder allochtonen is de werkloosheid gemiddeld nog ruim twee keer zo hoog als bij autochtonen. Bij jonge allochtone vrouwen vinden we een werkloosheidspercentage dat vergelijkbaar is met dat van vrouwen met een Nederlandse achtergrond.

Zowel in Groningen als de rest van Nederland hebben de verschillende leeftijds- en opleidingsgroepen in vergelijkbare mate te lijden onder de economische problematiek van de afgelopen jaren. Uitzondering hierop vormt de groep oudere werklozen binnen de gemeente Groningen. Waar alle andere groepen absoluut gezien een toename vertonen, neemt het aantal werkzoekende 45 plussers juist af.

2.3 Arbeid

Werkgelegenheidsontwikkeling

Jaarlijks vindt er bij de in de gemeente Groningen gevestigde bedrijven en instellingen een enquête naar werkgelegenheid plaats. De enquête is op vestigingsniveau. In deze enquête worden onder andere vragen gesteld over het aantal arbeidsplaatsen, de hoofdactiviteit van de vestiging en naar de verwachtingen voor de toekomst.

Sinds 2009 wordt er gewerkt met een andere indeling in sectoren en secties van de vestigingen dan voorheen. Deze nieuwe indeling is volgens de Standaard Bedrijfs Indeling (SBI 2008) van het CBS. De indeling is in 2008 gewijzigd en aangepast aan de indeling van de Europese Unie. De SBI kent meerdere niveaus die aangegeven worden door vier of vijf cijfers. De gegevens zijn voor het werkgelegenheidsonderzoek met terugwerkende kracht tot 2003 aangepast aan de nieuwe indeling. Ook wordt het bestand elk jaar met terugwerkende kracht aangevuld met gegevens van nieuw gevestigde bedrijven en bedrijven die bijvoorbeeld verhuisd zijn. Dit betekent dat de cijfers in deze editie van Groningen Economisch Bekeken niet goed vergeleken kunnen worden met die in vorige edities.

Tabel 2.2 Kerncijfers van de werkgelegenheid op 1 april, 2004-2009

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	ontwikkeling 2008-2009	
							abs	perc
arbeidsplaatsen totaal	127.097	124.470	125.143	128.422	132.089	134.207	2.118	1,6%
mannen	68.986	68.087	68.561	70.352	71.506	72.376	870	1,2%
vrouwen	58.111	56.383	56.582	58.070	60.583	61.831	1.248	2,1%
voltijd	102.725	101.593	101.789	104.543	108.107	112.222	4.115	3,8%
deeltijd	24.372	22.877	23.354	23.879	23.982	21.985	-1.997	-8,3%
vast personeel	123.804	120.760	119.706	122.178	126.245	129.075	2.830	2,2%
uitzendkrachten	3.293	3.710	5.437	6.244	5.844	5.132	-712	-12,2%
aantal vestigingen	10.263	10.444	10.797	11.570	12.472	13.305	833	6,7%

Tabel 2.3 Aantal werkzame personen naar grootteklasse van de vestigingen

	2004	2005	2006	2007	2008	2009	perc 2009
klein (1-9 wzp)	19.500	19.678	19.570	20.216	21.591	22.270	16,6%
middel (10-99 wzp)	42.270	42.375	41.944	43.234	44.028	42.834	31,9%
groot (100 en meer wzp)	65.337	62.417	63.629	64.972	66.470	69.104	51,5%
totaal	127.107	124.470	125.143	128.422	132.089	134.208	100,0%

In tabel 2.2 staan de kerncijfers van de werkgelegenheid in de gemeente Groningen over de afgelopen zes jaar, de peildatum is 1 april. Op 1 april 2009 kende de gemeente Groningen 134.207 arbeidsplaatsen. Deze arbeidsplaatsen zijn verdeeld over 13.305 vestigingen. Het gemiddeld aantal werkzame personen per vestiging komt daarmee op tien.

Na een afname van de werkgelegenheid tussen 2003 en 2005 is de werkgelegenheid tot april 2009 weer toegenomen. In eerste instantie van de uitzendkrachten, later van het vaste personeel. Tussen 2006 en 2008 is de toename bij het vaste personeel het grootst geweest. De toename tussen 2008 en 2009 is iets minder dan het jaar ervoor maar toch nog 2,2% groei bij het vaste personeel. Dit ondanks de economische crisis die vanaf eind 2008 wereldwijd is opgetreden. Het aantal uitzendkrachten is sinds 2007 wel fors afgenomen. Dit brengt de totale groei van de werkgelegenheid tussen 2008 en 2009 op 1,6%. De toename was er zowel bij de mannen als de vrouwen, maar relatief meer bij de vrouwen. Was in 2004 nog 45,7% van het personeel vrouw, in 2009 is dit percentage gestegen tot 46,1%. De afname bij het personeel werkend in deeltijd komt deels omdat de grens tussen deeltijd en voltijd tussen 2008 en 2009 van 15 naar 12 uur per week is verschoven.

Bij de ontwikkelingen van de aantallen moet worden opgemerkt dat jaarlijks vanwege administratieve wijzigingen van de registratie van personeel bij ondernemingen, schommelingen in de aantallen plaatsvinden. Het effect voor de gemeente Groningen ligt in de regel rond de 1% van het aantal werkzame personen. De afwijkingen ontstaan doordat bijvoorbeeld personeel geregistreerd wordt op een andere vestiging buiten de gemeente, of een vestiging waar het personeel op de loonlijst staat verhuist naar buiten de gemeente, terwijl de werklocatie van het personeel niet wijzigt.

Bij vestigingen met 100 en meer werkzame personen is 51,5 % van de totale werkgelegenheid geconcentreerd bij in totaal 233 vestigingen (dat is nog geen 2% van de vestigingen). De grootste werkgevers in de gemeente zijn het Universitair Medisch Centrum Groningen en de Rijksuniversiteit Groningen. De kleine bedrijven zorgen voor 16,6% van de werkgelegenheid in 10.947 vestigingen. Hieronder zijn 6.920 bedrijven waar één persoon werkt, en dit aantal groeit snel. Daarnaast zijn er nog 557 vestigingen zonder betaald personeel.

Tabel 2.4 Groningen in vergelijking met andere grote en middelgrote gemeenten, Nederland en de regio Groningen-Assen

Gemeente	werkzame personen			ontwikkeling 2008-2009		banen per 1.000 inwoners
	2007	2008	2009	absoluut	%	
Haarlemmermeer	125.680	128.530	124.940	-3.590	-2,8%	879
Utrecht	208.440	215.070	220.570	+5.500	+2,6%	737
Zwolle	81.600	83.790	85.530	+1.740	+2,1%	727
Groningen	127.460	130.900	132.990	+2.090	+1,6%	722
's-Hertogenbosch	99.260	100.100	99.370	-730	-0,7%	721
Eindhoven	148.760	151.120	150.810	-310	-0,2%	710
Leeuwarden	65.680	66.630	65.660	-970	-1,5%	701
Arnhem	95.310	97.840	100.600	+2.760	+2,8%	692
Amsterdam	477.090	489.250	507.580	+18.330	+3,7%	670
Maastricht	74.530	74.240	73.400	-840	-1,1%	620
Nijmegen	95.840	99.390	99.170	-220	-0,2%	613
Breda	97.940	99.010	100.560	+1.550	+1,6%	585
Den Haag	254.520	267.930	265.900	-2.030	-0,8%	551
Rotterdam	317.230	320.840	319.940	-900	-0,3%	548
Assen	34.410	35.610	35.780	+170	+0,5%	540
Tilburg	104.520	107.220	109.930	+2.710	+2,5%	540
Enschede	74.870	76.780	77.800	+1.020	+1,3%	499
Haarlem	67.150	67.570	67.520	-50	-0,1%	456
Emmen	48.381	49.873	49.220	-653	-1,3%	450
Almere	74.780	80.380	80.230	-150	-0,2%	431
overig regio Groningen-Assen	70.640	73.170	73.710	+540	+0,7%	365
NEDERLAND	7.789.590	7.967.240	8032080	64.840	0,8%	487

Bron: Vestigingenregister, LISA

Groningen vergeleken

In tabel 2.4 wordt Groningen vergeleken met andere grote en middelgrote gemeenten en met de regio Groningen-Assen. Door een andere wijze van tellen van de landbouw en van de gedetacheerde medewerkers, wijkt het aantal voor de gemeente Groningen in deze tabel af van het elders in dit rapport gehanteerde aantal.

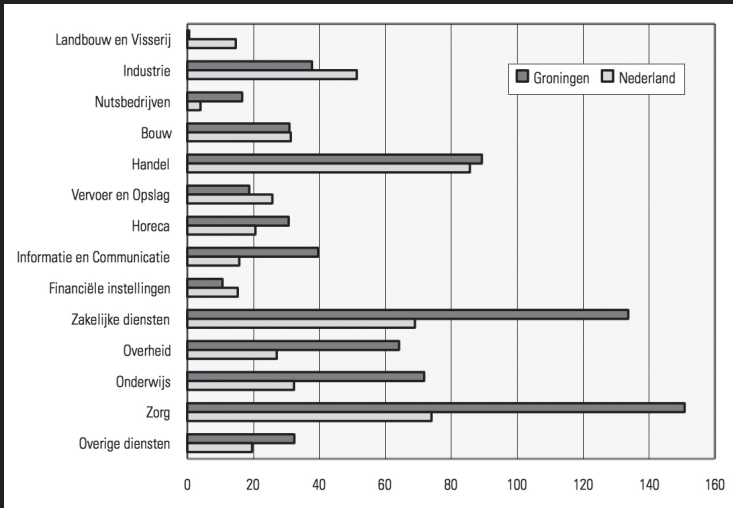
Uit het aantal arbeidsplaatsen per 1.000 inwoners blijkt het belang van de centrumpositie van de gemeente. Een hoog aantal arbeidsplaatsen per 1.000 inwoners duidt er op dat veel personen die in de gemeente werken, buiten de gemeente wonen (zie ook hoofdstuk 3). Dit is in Groningen het geval, nog meer dan bij de meeste overige grote gemeenten. Haarlemmermeer kent het grootste aantal arbeidsplaatsen per 1.000 inwoners, in deze gemeente is Schiphol gevestigd. Over het jaar 2009-2010 kende Nederland als geheel een toename van de werkgelegenheid van 0,8%. Dit is minder dan het jaar er voor. Deze is in Groningen met 1,6% groter dan gemiddeld. De ontwikkeling is in de steden heel verschillend. Een heel aantal gemeenten kent een achteruitgang in de werkgelegenheid, anderen weer een groei. De groei is het grootst in Amsterdam. De grootste afname van de grote gemeenten was er in Haarlemmermeer. De regio kent evenals Groningen een groei.

De structuur van de Groningse werkgelegenheid vergeleken met Nederland

De structuur van de werkgelegenheid in Groningen is heel anders dan die in Nederland als geheel. Groningen is een dienstestad: 88% van de werkgelegenheid is in Groningen in de dienstensectoren geconcentreerd tegen 79% in Nederland als geheel. In figuur 2.4 is de structuur van de werkgelegenheid in Groningen met Nederland vergeleken.

De sectoren met relatief veel werkgelegenheid in Groningen zijn de sectoren zakelijke dienstverlening en zorg. In de sector dienstverlening heeft Groningen een verzorgende functie voor de omgeving. De sector zorg heeft 151 werkzame personen per 1.000 inwoners, de zakelijke dienstverlening 134. Landelijk zijn de aantallen voor deze sectoren respectievelijk 74 en 69. De grootste sector landelijk is de handel met 86 werkzame personen per 1.000 inwoners. In Groningen komt deze sector op de derde plaats met 87 werkzame personen per 1.000 inwoners.

Figuur 2.4 De structuur van de werkgelegenheid in Groningen vergeleken met die in Nederland als geheel, aantal werkzame personen per 1.000 inwoners in 2009 per sectie

Tabel 2.6 Aantal arbeidsplaatsen per sector, 2006-2009

	aantal arbeidsplaatsen				ontwikkeling 2008-2009	
	2006	2007	2008	2009	abs	perc
Landbouw, industrie en bouw	14.929	15.601	15.830	15.850	20	0,1%
Handel en horeca	20.410	21.542	22.110	22.128	18	0,1%
Commerciële dienstverlening	35.875	36.753	36.872	37.387	515	1,4%
Niet commerciële dienstverlening	53.929	54.527	57.277	58.842	1.565	2,7%
totaal	125.143	128.423	132.089	134.207	2.118	1,6%

Ook dit is meer dan landelijk. Overheid en onderwijs hebben in Groningen ruim 60 werkzame personen per 1.000 inwoners en industrie onder de 60. Landelijk komt alleen de industrie in de buurt van de 60.

De oorzaak van de hoge aantallen bij de sector gezondheidszorg/welzijn zijn de ziekenhuizen en de thuiszorg. De grootste werkgevers in het onderwijs, de vierde sector in Groningen zijn de Rijksuniversiteit Groningen en Hanzehogeschool Groningen. De overheid is binnen Groningen oververtegenwoordigd omdat in de overheidssector veel landelijke en provinciale diensten binnen Groningen zijn geconcentreerd. De horeca is, onder andere door de aanwezigheid van veel studenten, in Groningen oververtegenwoordigd.

In een aantal sectoren is veel werkgelegenheid in Groningen geregistreerd, terwijl een groot deel van de werknemers buiten de gemeente werkt. Dit geldt vooral voor de thuiszorg. Het omgekeerde is in de bouw het geval, veel bouwbedrijven die op projecten binnen de gemeente werken, zijn buiten de gemeente gevestigd. Dit geeft een enigszins vertekend beeld van de spreiding van de werkgelegenheid binnen de regio.

De Groningse werkgelegenheid per sector

In tabel 2.6 staat het totale aantal arbeidsplaatsen van een aantal hoofdsectoren weergegeven. Tussen 2008 en 2009 heeft de groei van het aantal arbeidsplaatsen plaatsgevonden bij de dienstverlening, zowel de commerciële dienstverlening als de niet-commerciële dienstverlening. Binnen deze secties zijn er wel verschillen, zie hiervoor de volgende paragraaf.

Ontwikkelingen in de diverse secties

Landbouw, industrie en bouw

De landbouw is met 103 werkzame personen verreweg de kleinste sector in Groningen. Deze bestaat uit boerenbedrijven. De belangrijkste industrieën zijn de voedings- en genotmiddelenindustrie, de drukkerijen, metaalbewerking en de vervaardiging van meubels en overige goederen. De werkgelegenheid in de industrie vertoont een afnemende trend. Het aantal arbeidsplaatsen in de industrie bedraagt 6.971. Dit is ongeveer evenveel als in 2008. Tussen 2008 en 2009 zijn er geen afdelingen met opvallende stijging of daling in werkgelegenheid binnen de industrie.

Nutsbedrijven / milieu

Binnen deze groep vinden we vestigingen met veel medewerkers. Door reorganisaties, fusies en administratieve wijzigingen in de notatie van personeel vinden er grote fluctuaties in de personeelsaantallen per vestiging plaats. De totale werkgelegenheid in de nutsbedrijven is tussen 2005 en 2009 gestegen van 2.200 naar ruim 3.000 arbeidsplaatsen. Deze stijging is ten goede gekomen aan de afdeling gas en elektriciteit.

In de bouw werken 5.711 personen. De bouw heeft last van de economische crisis. Het laatste jaar is het aantal werkzame personen met 265 afgenomen, een afname van 4,4%. Tot 2008 was er binnen de bouw een forse toename. Het aantal vestigingen binnen de bouw neemt de laatste jaren wel fors toe, dit betreft veel kleine bedrijfjes. In de bouw wordt veel vanuit en niet op de vestigingen gewerkt. Binnen de gemeente werken ook veel mensen in de bouw van bedrijven gevestigd buiten de stad.

Handel en Horeca

Het aantal arbeidsplaatsen in de handel is 16.461. Dit is een lichte toename sinds 2008. Binnen de groothandel was er een afname en bij de detailhandel een toename. In de handel in en reparatie van auto's is de werkgelegenheid hetzelfde gebleven. Binnen de detailhandel is de afdeling supermarkten en warenhuizen een van de takken met de meeste werkgelegenheid, 3.942 in 2007. Groei is er geweest bij de afdeling wit- en bruingoed en bij de detailhandel niet in winkel, dit komt door stijging van het aantal vestigingen van postorderbedrijven, veelal webwinkels.

In de horeca werken 5.667 personen in 741 vestigingen. De werkgelegenheid is afgenomen in de periode 2008-2009. Afname is er zowel bij de logiesverstrekking als bij de eet- en drinkgelegenheden. De horeca is traditioneel gevestigd in het centrum, bijna 50% van alle vestigingen in de horeca bevindt zich in het centrum van Groningen.

Commerciële dienstverlening

Bij de sectie vervoer en opslag werkten in 2009 3.461 personen, het aantal personen fluctueerde licht de afgelopen 5 jaren. De sector bestaat naast vervoer over land, over water en opslag ook uit de afdeling post- en koeriers. Deze afdeling was in 2009 goed voor 1.227 arbeidsplaatsen.

Een grote sector binnen de commerciële dienstverlening is informatie en communicatie. Hier werkten in 2009 7.314 personen in 1.035 vestigingen. Het aantal vestigingen groeit al jaren. Het aantal werkzame personen lijkt tussen 2008 en 2009 met bijna 1.000 te zijn afgenomen. Deze afname is een administratieve en komt door een afname bij de telecommunicatie, waar een groot bedrijf van afdeling is gewisseld. Dit bedrijf viel in 2008 onder de telecommunicatie en in 2009 onder de kredietinformatie en incassobureaus. De sector informatie en communicatie bestaat verder onder meer uit de afdelingen uitgeverijen, hier werken al een aantal jaar ruim 1.100 mensen. In de productie van films, radio en TV, is het aantal werkzame personen tussen 2005 en 2009 toegenomen van 350 naar 550. De grootste groep is de informatietechnologie en dienstverlening op het gebied van informatie met in 2009 4.800 werkzame personen, een toename van 150 ten opzichte van een jaar eerder.

De financiële instellingen kenden tot 2008 een afname in personeel. Werkten er in 2004 nog 2.725 personen, in 2008 waren dat nog maar 1.959. Deze afname is het laatste jaar tot staan gebracht. In 2009 werkten er in deze sector 1.968 personen. De oorzaken van de afname tot 2008 zijn de sluiting van bankfilialen en outsourcing waarbij hoofdkantoren en regiokantoren geconcentreerd werden in enkele gemeenten. Voor het noorden en oosten van het land is dit vaak Zwolle. De laatste jaren neemt het aantal vestigingen niet sterk af.

De afdeling onroerend goed had in 2009 1.313 arbeidsplaatsen. Dit is een afname van 100 ten opzichte van een jaar eerder. Ook deze afdeling heeft last van de kredietcrisis.

De grootste sector binnen de zakelijke dienstverlening is advisering en onderzoek. Hierin werken bijna 10.000 personen. Deze sector heeft de afgelopen jaren een gestage groei doorgemaakt. Binnen deze groep zijn de rechtskundige dienstverlening, de adviesbureaus en de afdeling architecten en keuring en controle de grootste groepen met ieder rond de 2.000 medewerkers.

Onder de overige zakelijke dienstverlening vallen onder meer de uitzendbranche, de schoonmaak en de beveiliging. Binnen de schoonmaak en de beveiliging zijn er veel bedrijven met veel personeel en ook veel wisselingen in aantallen personeelsleden.

Het totaal aantal personeelsleden in deze beide branches is de laatste drie jaar echter vrij constant gebleven. De uitzendbranche kent ook een vrij constant aantal personeel in vaste dienst. Onder dit vaste personeel zijn ook de door de organisaties gedetacheerde medewerkers. Het aantal uitgeleende uitzendkrachten is sinds 2007 afgenomen van 6.245 naar 5.132 in 2009.

Niet commerciële dienstverlening

De overheid omvat het openbare bestuur en overheidsdiensten zoals politie en brandweer, de rechtspraak en de verplichte sociale verzekeringen. De afname in aantal werkzame personen bij de overheid tot 2006 is omgebogen in een toename. In 2009 waren er bij de overheid 11.832 werkzame personen. Het aantal vestigingen is licht afgenomen tot 80 in 2009. Dit betekent dat het gemiddeld aantal werkzame personen bij de overheid met bijna 150 per vestiging het hoogst van alle secties is.

In het onderwijs werkten in 2009 13.235 personen waarvan 6.709 in het hoger beroeps- en wetenschappelijk onderwijs. Deze sector groeit dankzij het hoger onderwijs. De toename vond vooral plaats in het hoger onderwijs en komt ondermeer door een toename van het aantal studenten (zie hoofdstuk 4). Het aantal vestigingen in het regulier onderwijs is niet toegenomen. In mindere mate is er ook een toename in het overig onderwijs, zowel in aantal vestigingen als in personeel (onder overig onderwijs vallen rijsscholen, bedrijfsopleidingen en het geven van cursussen).

De sector gezondheidszorg en welzijn is met 27.792 arbeidsplaatsen de grootste sector. De sector valt uiteen in de gezondheidszorg (exclusief diergeneeskunde) met 18.380 arbeidsplaatsen en welzijn met 9.411 arbeidsplaatsen. De gezondheidszorg maakt al een aantal jaren een groei door. Het laatste jaar kwamen er 769 arbeidsplaatsen bij, voor 78% door de ziekenhuizen veroorzaakt. De werkgelegenheid in de welzijnszorg fluctueert rond de 9.000. De schommelingen worden voor een deel veroorzaakt door de thuiszorg, dit zijn bedrijven met veel personeel en ook veel wisselingen in personeel en plaats waar de personeelsleden worden geregistreerd.

De sector sport cultuur en recreatie heeft veel kleine vestigingen. Het aantal werkzame personen was in 2009 3.191. De laatste jaren is dat aantal toegenomen van 2.783 in 2005. Binnen de sector vinden we veel

kleine bedrijven waarvan een deel aan huis werken. De groei, zowel in aantal vestigingen als werkgelegenheid, is verspreid over de diverse afdelingen. De meeste werkgelegenheid en het grootste aantal vestigingen binnen de sector vinden we in de kunst.

De overige dienstverlening is een restgroep waaronder levensbeschouwelijke en politieke organisaties, reparatie, sociale werkvoorziening, wellness en de uitvaartbranche vallen. In totaal waren er in deze sectie in 2009 2.972 arbeidsplaatsen. Deze sectie heeft tussen 2008 en 2009 een groei doorgemaakt van 450 arbeidsplaatsen veroorzaakt door de sociale werkvoorziening.

Arbeidsplaatsen in kansrijke sectoren en de creatieve sector

De sectoren ICT, life sciences, toerisme (leisure) en energie en milieu zijn door de gemeente als 'kansrijk' aangemerkt. Daarnaast is de creatieve sector de laatste tijd ook sterk in de belangstelling komen te staan. De doelstelling is de werkgelegenheid in deze sectoren sneller te laten stijgen dan de totale werkgelegenheids groei. Tabel 2.7 toont de ontwikkeling van de werkgelegenheid in deze sectoren in de laatste jaren. Bij de indeling van de sector toerisme is aangesloten op de definitie die ook binnen de provincies Groningen, Friesland en Drenthe wordt gehanteerd: leisure.

Per 1 april 2009 kennen de vier kansrijke sectoren in totaal 24.154 arbeidsplaatsen. Dit is 18% van de totale werkgelegenheid in Groningen (134.207). Ten opzichte van 2005 is dit percentage toegenomen met bijna 1,5%. Het laatste jaar is de werkgelegenheid in deze sectoren met 3,3% toegenomen. Dit werd veroorzaakt door de ICT en de sector energie en milieu. De creatieve sector staat apart vermeld want die kent dubbelingen met de ICT sector en met leisure. Deze branche is groeiend qua personeelsaantallen en aantal vestigingen.

ICT

De ICT sector is de grootste van de kansrijke sectoren. Het aantal werkzame personen schommelt rond de 9.000. Binnen de ICT is computerservice en informatietechnologie de grootste groep. Hier werkten in 2009 4.787 personen in 768 vestigingen. Het laatste jaar zijn zowel het aantal vestigingen als het aantal werkzame personen toegenomen. De telecommunicatie heeft 764 werkzame personen en de markt- en opinie-

Tabel 2.7 Ontwikkeling van het aantal arbeidsplaatsen in de kansrijke sectoren de creatieve sector

aantal arbeidsplaatsen	2005	2006	2007	2008	2009	ontwikkeling 2008-2009	
						abs	perc
ICT sector	7.836	8.765	9.503	8.806	9.388	582	6,6%
Life sciences	2.485	2.468	2.544	2.673	2.638	-35	-1,3%
Leisure	8.412	8.409	8.724	9.161	9.186	25	0,3%
Energie en milieu	2.130	2.279	2.462	2.712	2.942	230	8,5%
totaal	20.863	21.921	23.233	23.352	24.154	802	3,4%
<i>Creatieve sector</i>							
Kunsten	1.056	1.080	1.113	1.125	1.221	96	8,5%
Media en entertainment	1.899	1.939	1.993	2.021	2.099	78	3,9%
Creatieve zakelijke dienstverlening	2.554	2.631	2.730	3.081	3.120	39	1,3%
totaal creatieve sector	5.509	5.650	5.836	6.227	6.440	213	3,4%

onderzoeksbureaus 671. De callcenters hebben veel personeel en kennen al jaren een sterk wisselend aantal personeelsleden. In 2009 werkten er 2.822 personen bij 14 vestigingen.

Het algemene beeld is dat de economische recessie de dienstverlenende kant van de ICT-sector redelijk ongeschonden heeft gelaten. In Groningen, waar het merendeel van de ICT'ers werk heeft ten gevolge van langdurige contracten met afnemers, is er nauwelijks iets van recessie zichtbaar. Een aanmerking daarbij is wel dat een deel van de problemen afgewenteld zal zijn op de ZZP'ers (Zelfstandigen zonder personeel). De indruk is dat daar minder werk is, en dat men inteert op eigen vermogen. De werkgelegenheidscijfers geven dit niet weer. De vooruitzichten voor 2010 lijken positief, er is al weer sprake van een toename in opdrachten.

Life Sciences

Vooropgesteld moet worden dat Life Sciences een moeilijk te begrenzen sector is en dat een deel van de aan de Groningse kennisbasis gerelateerde bedrijvigheid (deels) buiten de stad Groningen is gevestigd (bijvoorbeeld medicijnenonderzoek en aan het Biologisch centrum van de RUG gerelateerde bedrijvigheid). Met ruim 2.500 werkzame personen in Groningen is het een qua omvang beperkte sector. Al een aantal jaren vertoont de sector een redelijk stabiel beeld met het ene jaar een lichte groei en het andere jaar een lichte afname. De internationale laagconjunctuur in 2009 raakt in algemene zin de sector die mondiaal is georiënteerd.

Toerisme/Leisure

Tot deze sector behoren zowel bedrijven die zich richten op toerisme en recreatie van bezoekers, als bedrijven die meer gericht zijn op de inwoners van de gemeente. Tussen beide groepen bestaat een overlap in het gebruik van de toeristische infrastructuur. De sector telde op 1 april 2009 9.186 arbeidsplaatsen. Het aantal is sinds 2006 fors gegroeid. Binnen de leisure is de horeca de grootste groep: hotels en cafés/restaurants hebben samen 5.200 personen in dienst. Ook sport en personenvervoer zijn grote werkgevers met respectievelijk meer dan 800 en 900 arbeidsplaatsen. Het laatste jaar is de werkgelegenheid in de leisure in bijna alle afdelingen constant gebleven, alleen de sport kende een groei.

In 1997 waren er 1.238 hotelbedden in de stad Groningen. Anno 2009 zijn er 1.722 bedden, een toename bijna 40% ten opzichte van 1997.

Dit resulteert in 228.800 overnachtingen voor de 16 hotels in de stad Groningen. Het totale aantal overnachtingen in hotels, bed & breakfasts, jachthavens en op campings in de gemeente bedraagt per jaar bijna 300.000. Dit aantal is de laatste jaren gestaag toegenomen. De activiteiten en website van Marketing Groningen hebben hier sterk aan bijgedragen. Vooral het aantal overnachtingen bij Bed en Breakfasts neemt snel toe. De gemiddelde bezettingsgraad van 46% (2004-2008) ligt ver boven het regionale gemiddelde van 38%.

Voor een aantal attracties heeft Groningen een regiofunctie of zelfs een bovenregionale functie. Te noemen zijn: het Groninger museum met jaarlijks 200.000 bezoekers en overige musea zoals het Scheepvaartmuseum en het Stripmuseum, een casino met jaarlijks 400.000 bezoekers, drie bioscopen met 860.000 bezoekers per jaar en de theaters en podia die in 2008 680.000 bezoekers trokken, ruim 120.000 meer dan in de jaren er voor. Daarnaast worden er jaarlijks tientallen evenementen georganiseerd. Enkele voorbeelden van grote trekkers zijn de bloemenjaarmarkt en het Noorderzonfestival, beide goed voor meer dan 100.000 bezoekers en "Noorderslag/Eurosonic" met 18.000 bezoekers. De Groninger horeca is een toeristische attractie op zich en profiteert daarnaast mee van bezoek aan attracties en evenementen. De horeca is in de gemeente ruim vertegenwoordigd, met 31 werkzame personen per 1000 inwoners tegen landelijk 20 werkzame personen per 1000 inwoners. Het grote aantal studenten draagt hier sterk aan bij. Tenslotte trekt ook het leisurecentrum Kardingse vele bezoekers. Alleen het gemeentelijk sportcentrum ontvangt jaarlijks al meer dan 350.000 bezoekers en daar komen nog bezoeken aan voorzieningen als de kartbaan, klimwand en skibaan bij.

Energie en milieu

De energiesector met de daaraan gerelateerde bedrijvigheid is benoemd tot speerpuntcluster voor de economische ontwikkeling van Groningen. Doel is de werkgelegenheid in de energiesector te laten groeien, dit mede vanwege de ambitie dat Groningen een duurzame stad wordt en energieneutraal is in 2025. Ten behoeve van deze ambitie is innovatie, ontwikkeling van kennisinfrastructuur en samenwerking nodig, zodat er een spin-off ontstaat voor toeleverende bedrijven. In de sector energie en milieu schommelt het aantal arbeidsplaatsen al jaren rond de 3.000. Schommelingen komen in deze sector onder andere door administratieve wijzigingen bij nutsbedrijven. De meeste werkgelegenheid in de sector

energie en milieu levert de energiebranche, zoals de N.V. Nederlandse Gasunie, GasTerra en andere nutsbedrijven. De stijging in het afgelopen jaar heeft vooral ook te maken met grootschalige investeringen van de nutsbedrijven in de Nederlandse energievoorziening. Ook in de aanpalende sectoren heeft dit geleid tot werkgelegenheidsgroei. In de milieubranche betreft het voornamelijk vestigingen van de Milieudienst van de gemeente Groningen.

De creatieve sector

De creatieve sector bestaat uit de kunsten, media en entertainment en de creatieve zakelijke dienstverlening. De werkgelegenheid in deze sector neemt toe. Bij het deel media en entertainment is een lichte groei. De grootste groei vond plaats bij de creatieve zakelijke dienstverlening. Hierbij moet gedacht worden aan architecten, ontwerpers en reclamebureaus. Het grootste aantal vestigingen vinden we bij de kunst. Dit zijn veelal bedrijven aan huis.

Speerpunt van de gemeente Groningen is het ontwikkelen van het Ebbingekwartier als een creatief stadsdeel. Vanaf 2008 zijn er daar verschillende projecten vanuit de creatieve sector gestart. In 2009 is in het Ebbingekwartier het Paleis geopend, een cultureel woon- en werkcomplex waar kunstenaars, vormgevers, ondernemers en cultuurliefhebbers elkaar kunnen ontmoeten en inspireren, waar wonen en werken samengaan.

2.4 Verwachtingen voor de toekomst

Om een indicatie te krijgen van de ontwikkelingen die in de toekomst plaats zullen vinden op het gebied van werkgelegenheid, zijn in een enquête aan bedrijven een aantal vragen gesteld over toekomstige ontwikkelingen. Ten eerste is aan de bedrijven gevraagd hoeveel vacatures er op 1 april 2009 open stonden. Daarnaast is ook naar de verwachtingen gevraagd. Een derde indicator die gemeten is, is leeftijd van de medewerkers. Dit om een indruk te krijgen van de vervangingsbehoefte. Dit is een indicator die op langere termijn werkt.

Vacatures

In tabel 2.8 staat het aantal vacatures dat op 1 april 2008 en 2009 openstond binnen de verschillende sectoren. Ook is de vacaturegraad, het aantal vacatures per 100 werkzame personen opgenomen. Het aantal vacatures bij vestigingen binnen de gemeente is na een toename in 2007

Tabel 2.8 Het aantal vacatures en de vacaturegraad per 1 april 2008 en 2009

	2008		2009	
	vacatures	-graad	vacatures	-graad
Landbouw, industrie en bouw	500	3,5	380	2,7
Handel en horeca	700	3,3	970	4,5
Commerciële dienstverlening	3.200	9,2	2.330	6,6
Niet commerciële dienstverlening	830	1,5	1.130	1,9
totaal	5.230	4,1	4.810	3,7

Tabel 2.9 Percentage vestigingen dat een verandering van het aantal werkzame personen verwacht

	over 2008-2009		over 2009-2010	
	Toename	Afname	Toename	Afname
Landbouw, industrie en bouw	16,7%	2,3%	7,5%	5,4%
Handel en horeca	14,2%	3,1%	7,9%	5,3%
Commerciële dienstverlening	17,2%	2,1%	9,4%	3,6%
Niet commerciële dienstverlening	11,4%	3,9%	7,0%	3,5%
totaal	14,8%	2,8%	8,2%	4,2%
Uitzendkrachten	19,2%	18,6%	10,9%	31,1%

en 2008 weer afgenomen. Ook de vacaturegraad is afgenomen. De afname was het grootst bij de commerciële dienstverlening. Deze bedrijven hebben echter nog wel de meeste vacatures.

Per sector zijn er grote verschillen. In onder meer de bouw, de ICT en de overige zakelijke dienstverlening is het aantal vacatures afgenomen. In de handel en horeca, het onderwijs en de gezondheidszorg is het aantal vacatures tussen 2008 en 2009 toegenomen.

Verwachtingen

Aan de vestigingen is gevraagd of naar verwachting het aantal personeelsleden in het komende jaar zal toenemen, afnemen of gelijk zal blijven.

De Kamer van Koophandel heeft in de conjunctuur enquête van het laatste kwartaal van 2008 en het eerste kwartaal van 2009 ook een vraag over de toekomstverwachting gesteld. Hier zetten we de resultaten van deze twee metingen naast elkaar.

Naast de vacaturegraad zijn ook de verwachtingen een maat voor de verwachte toekomstige ontwikkeling van de werkgelegenheid. Bij de verwachtingen voor 2009 moet worden opgemerkt dat de peildatum 1 april 2008 is. Er was toen nog geen naderende kredietcrisis. Dit is heel duidelijk te zien in de cijfers. De verwachtingen voor 2009-2010 zijn duidelijk negatiever dan die van het jaar ervoor. Er zijn zowel minder vestigingen die een toename verwachten als meer vestigingen die een afname verwachten. Veel meer vestigingen dan in 2008 verwachten dat het aantal personeelsleden gelijk zal blijven. Dit geldt voor alle sectoren. Er zijn nog wel meer vestigingen die een toename verwachten dan vestigingen die een afname verwachten.

Van de vestigingen met uitzendkrachten zien we een nog extremer beeld. In 2009 verwachtte 11% een toename en 31% een afname. In 2008 waren de percentages voor toe- en afname ongeveer gelijk.

In de conjunctuurenquête van de Kamer van Koophandel is gevraagd naar de ontwikkelingen en verwachtingen voor de personeelssterkte in de laatste kwartalen van 2009 en 2008. Ten opzichte van 2008 zijn er in 2009 meer bedrijven die te maken hebben gehad met een daling van de personeelssterkte. In Groningen een iets hoger percentage als in Nederland als geheel. Minder bedrijven dan in 2008 hebben te maken gehad met een stijging van de personeelssterkte.

Tabel 2.10 Ontwikkeling van de personeelssterkte de afgelopen 3 maand en de verwachtingen van bedrijven over de ontwikkelingen van de personeelssterkte de komende 3 maanden, in percentages

	4e kwartaal 2008		4e kwartaal 2009	
	Groningen	Nederland	Groningen	Nederland
<i>Ontwikkeling van de personeelssterkte de afgelopen 3 maanden</i>				
gestegen	14%	19%	11%	11%
gelijk gebleven	70%	64%	55%	58%
gedaald	17%	17%	35%	31%
<i>Verwachte ontwikkeling van de personeelssterkte de komende 3 maanden</i>				
zal stijgen	13%	17%	7%	8%
zal gelijk blijven	71%	67%	74%	68%
zal dalen	16%	16%	19%	24%

Bron: KvK (COEN) (conjunctuurenquête Nederland)

Tabel 2.11 Werkzaam vast personeel naar leeftijd, 2009 (percentages)

	< 23 jaar	23-49	50-54	55-65	65 +
Landbouw, industrie	4,2%	69,4%	12,2%	13,8%	0,4%
Bouw	3,0%	64,8%	15,2%	16,7%	0,2%
Handel en horeca	29,6%	56,7%	6,9%	5,9%	0,8%
Comm. dienstverlening	8,8%	70,1%	11,2%	9,3%	0,7%
Niet comm. dienstverl.	4,8%	63,6%	15,4%	15,8%	0,3%
totaal	9,4%	64,4%	12,9%	12,7%	0,5%

Van de Groningse ondernemingen verwachtte eind 2009 19% een daling van de personeelssterkte. Dit is een hoger percentage dan de 16% van het voorgaande jaar in Nederland als geheel. Het percentage voor Groningen is veel groter dan dat uit het vestigingenonderzoek dat in april 2009 een afname van het aantal werkzame personen verwachtte (4%). Het percentage bedrijven dat een stijging van de personeelssterkte verwachtte is veel kleiner dan het jaar er voor. Uitsplitsing naar branche is door een te klein aantal respondenten niet mogelijk.

Leeftijden van de arbeidskrachten

Aan de vestigingen is gevraagd wat de leeftijden van de vaste medewerkers waren. Zo krijgen we enerzijds in beeld hoeveel jongeren er in de diverse branches aan het werk zijn en anderzijds hoeveel 55-plussers er werken. Dit laatste om de toekomstige vervangingsvraag in beeld te krijgen. In tabel 2.11 staat het percentage van de vaste medewerkers naar leeftijd in 2009.

Van de werkzame personen in vaste dienst is 26,2% ouder dan 50 jaar. Dit is een toename ten opzichte van 2006, toen 24% ouder dan 50 jaar was. Groningen kent, door de aanwezigheid van veel studenten, een relatief jonge bevolking. De jongeren werken vooral in de handel (24%) en de horeca (46%). Bij de overheid en de nutsbedrijven werken heel weinig jongeren. Bij de overheid en het onderwijs werken veel 50-plussers (36 respectievelijk 38%). Weinig ouderen werken in de handel, horeca en in de overige zakelijke dienstverlening, onder andere de schoonmaak en de callcenters. In de bouw, een sector met veel zware lichamelijke arbeid, is bijna 17% van de medewerkers ouder dan 55 jaar. Ook zijn er in Groningen nog een kleine 500 65-plussers werkzaam. Zij werken naar verhouding veel in de handel en de sector advisering en onderzoek. Dit zijn vaak kleine zelfstandigen.

Tabel 3.1 Aantal vestigingen per sector, 2004-2009

	Aantal vestigingen						ontwikkeling 2008-2009	
	2004	2005	2006	2007	2008	2009	abs	perc
Landbouw, Industrie en bouw	994	1.025	1.108	1.204	1.302	1.344	42	3,2%
Handel en Horeca	2.850	2.921	2.969	3.054	3.167	3.155	-12	-0,4%
Commerciële dienstverlening	3.446	3.497	3.621	3.976	4.348	4.784	436	10,0%
Niet-commerciële Dienstverlening	2.973	3.001	3.099	3.336	3.655	4.022	367	10,0%
Totaal	10.263	10.444	10.797	11.570	12.472	13.305	833	6,7%

Tabel 3.2 Ontwikkeling van het aantal vestigingen in de kansrijke sectoren en de creatieve sector

	Aantal vestigingen					ontwikkeling 2008-2009	
	2005	2006	2007	2008	2009	abs	perc
ICT sector	611	667	777	874	949	75	8,6%
Life sciences	109	112	119	115	117	2	1,7%
Leisure	1.086	1.103	1.120	1.154	1.179	25	2,2%
Energie en milieu	39	42	45	44	46	2	4,5%
totaal kansrijke sectoren	20.863	21.921	23.233	23.352	24.154	802	3,4%
<i>Creatieve sector</i>							
Kunsten	639	663	707	775	886	111	14,3%
Media en entertainment	238	249	262	277	303	26	9,4%
Creatieve zakelijke dienstverlening	608	630	683	751	863	112	14,9%
totaal creatieve sector	1.485	1.542	1.652	1.803	2.052	249	13,8%

3.1 Aantal vestigingen

Op 1 april 2009 telde de gemeente Groningen 13.305 vestigingen van bedrijven en instellingen. Sinds 2004 is dit een toename van 3.042 vestigingen oftewel 30%.

In tabel 3.1 staat de ontwikkeling van het aantal vestigingen sinds 2004 per sector weergegeven. Verreweg het grootste aantal vestigingen vinden we in de dienstverlening. Er zijn vooral veel vestigingen in de zakelijke dienstverlening en in de handel, samen zijn deze twee sectoren goed voor bijna de helft van het aantal vestigingen. Binnen de niet-commerciële dienstverlening zijn er veel vestigingen in de sector cultuur en recreatie. Dit betreft veelal kleine vestigingen, waarvan een aantal aan huis.

Het aantal vestigingen in de kansrijke sectoren is in 2009 met 104 toegenomen. De grootste toename vond plaats in de ICT. Binnen deze sector zijn er veel nieuwe kleine bedrijven bij gekomen. De leisure laat ook een toename van het aantal vestigingen zien samen met een toename in de werkgelegenheid.

Het aantal vestigingen in de creatieve sector (de kunsten, media en entertainment en de creatieve zakelijke dienstverlening) neemt ook gestaag toe.

3.2 Woon-werkrelaties

Van alle in Groningen werkenden woont 49% buiten de gemeente. Dit percentage ligt al jaren net onder de 50%. In 2009 ging het in totaal om bijna 64.000 personen. Daar staat tegenover dat ongeveer 34.000 personen in Groningen wonen en buiten de stad werken (CBS, 2005). In tabel 3.3 staat de verdeling naar hoofdgroepen. De grote inkomende pendel benadrukt de centrumpositie van de gemeente Groningen.

Binnen de handel en horeca is de pendel het laagst. In de horeca woont nog geen 22% van de medewerkers buiten de gemeente. Ook bij de landbouw is het pendelpercentage met 25% klein, voor een deel wonen de mensen op hun bedrijf. Binnen de niet commerciële dienstverlening hebben de sectoren cultuur, sport en recreatie (25%) en overige dienst-

Tabel 3.3 Percentage van de in Groningen werkende vaste medewerkers die buiten de gemeente wonen

Omschrijving	perc. buiten gemeente wonend
Landbouw, industrie en bouw	53,0%
Handel en Horeca	34,5%
Comm. Dienstverlening	54,0%
Niet comm. Dienstverlening	50,9%
totaal	49,3%

verlening (31%) ook lage pendelpercentages. Ook hier gaat het vaak om bedrijven aan huis. Hoge percentages vinden we bij de nutsbedrijven (67%) en de bouw (69%). In de bouw wordt ook veel buiten de stad gewerkt en op wisselende locaties.

3.3 Omzet & investeringen

In 2009 is de klap voor bedrijven nog steeds groot. De winsten lopen sterk terug doordat de loonkosten veel minder snel dalen dan de omzet. Bedrijven zijn dan ook gedwongen om in 2010 door te gaan met het afstoten van banen, waarna arbeidsproductiviteit en winsten weer kunnen aantrekken. Doordat bedrijven flink hebben moeten afboeken op hun bezittingen, betekent het geraamde winstherstel nog niet dat bedrijven ruim in hun vermogen komen te zitten. Het volume van de bedrijfsinvesteringen neemt in 2009 en 2010 samen naar verwachting met een kwart af. Alhoewel bedrijfsinvesteringen altijd sterk reageren op de conjunctuur, heeft een dergelijke daling zich sinds de oorlog niet eerder voorgedaan.

Over 2009 blijkt dat de industrie het omzetverlies weet te beperken. In deze sector verwacht per saldo 13% van de bedrijven een omzetzijging. Daar tegenover schiet de bouwnijverheid naar beneden. De omzetontwikkeling daalt. Met name op grond van de slechte orderportefeuille komt deze terugval niet onverwacht. Ook de zakelijke diensten en transportsector laten slechtere omzetcijfers zien dan gemiddeld in Nederland.

Toch gloort er weer optimisme bij ondernemers in Noord-Nederland. Alleen in de bouw en horeca/verzorgende diensten overheerst de negativiteit. In enkele sectoren staan de ontwikkelingen onder invloed van het wisselen van de verschillende seizoenen. Ook internationaal lijkt het dieptepunt van de crisis achter ons te liggen, de industrie profiteert hiervan in de vorm van een lichte stijging van het aantal exportorders. Een op de drie exporterende bedrijven in de industrie vindt nu dat er te weinig orders komen uit het buitenland.

Het herstel blijkt toch wel broos, dit blijkt ook uit het feit dat bedrijven blijven snijden in hun personeelsbestand en minder investeren. Ook de investeringen zitten voorlopig nog in de min. Een op de zeven bedrijven geeft aan in verband met de crisis investeringen op de lange baan te schuiven.

Ondanks de economische crisis gaat het goed met de detailhandel in de Groninger binnenstad. De totale omzet is in 2009 met 4% gestegen tot een recordhoogte van 987 miljoen euro.

De stijging is met name te danken aan het aantal personen dat de binnenstad bezocht: 32 miljoen. Vooral het binnenhalen van de actie van Radio 3FM, het Glazen Huis is hiervoor verantwoordelijk. Dat is een stijging ten opzichte van 2008, toen er 30 miljoen personen in de binnenstad winkelden. De gemiddelde bestedingen zijn echter licht gedaald tot 31 euro per persoon.

3.4 Starters

In 2009 waren er in de stad Groningen 2.084 inschrijvingen van startende ondernemers, zo blijkt uit tabel 3.4. Dit is 318 meer dan in 2008. In totaal is het aantal starters in de periode 2004-2009 gestegen van 1.180 tot 2.084 oftewel met 77%.

Tabel 3.4 Nieuw ingeschreven bedrijven stad Groningen 2004 - 2009

Jaartal	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Nieuwe inschrijvingen	1.180	1.362	1.538	1.617	1.766	2.084

De groei van het aantal starters in de gemeente Groningen zit vooral in de sector dienstverlening (advies, facilitaire persoonlijke en algemene dienstverlening). Deze groei wordt voor een deel verklaard door een wijziging in de Handelsregisterwet. Landbouwbedrijven, overheden en vrijberoepsbeoefenaren zijn vanaf 2009 inschrijfplichtig. Bij de vrijberoepsbeoefenaren komen ook starters voor: bijvoorbeeld een arts, kunstenaar of advocaat die zich nieuw vestigt.

Het cijfer voor 2009 komt als gevolg van deze maatregel iets hoger te liggen. De Kamer van Koophandel schat in dat het verschil op ongeveer ruim 200 inschrijvingen extra in 2009 neer komt. Dit betekent voor Groningen dat de groei van het aantal starters minder is geweest dan in de voorgaande jaren. Landelijk groeit het aantal starters niet mee ondanks de wetswijziging.

Startende ondernemers kunnen met hun vragen terecht bij de afdeling Economische Zaken. Deze afdeling ondersteunt en faciliteert de startende ondernemer en voorziet mensen die plannen hebben om voor zichzelf te beginnen, van de nodige informatie.

3.5 Bedrijfsruimte

Zoals in eerdere rapportages aangegeven stagneerde de verkoop van bedrijventerreinen in de gemeente Groningen door het ontbreken van bouwrijpe locaties. Door de aanleg van Westpoort, Eemspoort fase 2b en de Roodehaan zal het tekort van locaties tot het verleden behoren.

Inmiddels is Westpoort fase 1A bouwrijp. De verwachting was dat de verkoop met het bouwrijp worden van Westpoort behoorlijk zou aantrekken. Helaas is dit door de economische crisis anders uitgevallen dan verwacht. Voorgaande heeft direct gevolgen gehad voor de uitgifte van locaties op bedrijventerreinen. Hoewel ondernemers geïnteresseerd zijn, stellen ze investeringen in nieuwbouw uit tot het moment dat de economie tekenen van herstel laat zien. Naar verwachting zal deze tendens van het uitstellen van investeringen zich in 2010 voortzetten.

Na herstel van de economie is de verwachting dat ook de uitgifte in Groningen weer zal aantrekken. Als gemeente zijn wij hier klaar voor met Westpoort fase 1A (circa 27 hec), Zernike Science Park, Eemspoort fase 2B (circa 8,5 hec) bouwrijp voorjaar 2011 en de geplande aanleg van Roodehaan (circa 30 hec) waar naar verwachting fase 1 in het voorjaar van 2012 bouwrijp is.

3.6 Woningbouw

In 2009 zijn in totaal 1.359 woningen opgeleverd. Dat zijn er iets meer dan in 2008 (1.332), wat toen het hoogste aantal was sinds 1997. Het merendeel van de opgeleverde woningen is een appartement (63%), maar daarnaast is er ook een aanzienlijk aantal rijwoningen toegevoegd aan de woningvoorraad (zie tabel 3.6). Het is de verwachting dat het aantal op te leveren woningen in 2010 en de daaropvolgende jaren, zal dalen. Dit is een gevolg van het feit dat er, mede als gevolg van de economische crisis, minder woningen in uitvoering zijn.

Tabel 3.6 Type Woning

	Aantal
Appartement	859
Vrijstaand	55
Eengezins rijwoning	429
Zelfstandige eenheid/studio	16

Tabel 3.7 Woning naar eigendomsverhouding

	Aantal
Koop	893
Huur	466

Tabel 3.8 Woning naar prijsklasse

	Aantal
Goedkoop	347
Middelduur	471
Duur	541

Stimuleringsmaatregelen voor de woningbouw zorgen er in ieder geval voor dat er in 2010 meer woningbouwprojecten zullen worden gestart, die anders als gevolg van de crisis stil waren komen te liggen.

In totaal werden er in 2009 circa 400 nieuwbouwwoningen verkocht, ongeveer evenveel als in 2008. De verkoop van nieuwbouwwoningen daalde in 2008. Dit zette zich voort in het eerste half jaar van 2009. In de tweede helft van 2009 is de verkoop echter weer aangetrokken. Daarbij verliep niet alleen de verkoop van starterswoningen vlot. Met name ook in het duurdere segment, met verschillende keuzeopties voor de consument, werd een groot aantal woningen verkocht. Het is een voorzichtig herstel, maar de trend lijkt in 2010 door te zetten.

De populariteit van grondgebonden woningen is groot. In 2009 zijn er meer grondgebonden woningen verkocht dan appartementen. Gemiddeld werden er op elk appartement twee grondgebonden woningen verkocht. In het voorgaande jaar was die verhouding nog ongeveer 50-50. De toegenomen vraag naar grondgebonden woningen is nog niet direct zichtbaar in het aanbod. Dit zal de komende jaren echter veranderen. In het voorjaar van 2010 start de verkoop van de eerste woningen van het plangebied Meerstad. Het betreft daarbij vrijwel uitsluitend grondgebonden woningen. Ook wordt nadrukkelijk gekeken naar meer mogelijkheden om in de bestaande stad voldoende grondgebonden woningen in de nieuwbouw te kunnen aanbieden. De nieuwe planvorming in het kader van de Intense Laagbouw voorziet in de bouw van grondgebonden woningen op meer (centrum)stedelijke locaties.

Er bestaat tevens een grote vraag naar zelfstandige eenheden en studio's, met name onder jongeren. Hiervan zijn er in 2009 slechts weinig gerealiseerd. Om beter te voldoen aan de (kwaliteits)vraag van jongeren, en om de grote druk op de oude wijken te verminderen, is in het voorjaar van 2010 een nieuwe campagne gestart. Dit gebeurt in samenwerking met woningcorporaties en particuliere ontwikkelaars. Doel van de campagne is het creëren van een groter aanbod van zelfstandige eenheden voor jongeren. Daarbij worden op diverse locaties de mogelijkheden onderzocht voor grootschalige nieuwbouw van jongerenhuisvesting. Op die manier moeten er in de stad in vijf jaar tijd ruim 4.500 extra zelfstandige wooneenheden worden opgeleverd.

Door sloop- en nieuwbouw hebben de wijkvernieuwingsgebieden een totaal ander uiterlijk gekregen. Een aanzienlijk deel van de nieuwbouw in 2009 vond dan ook plaats in wijken als Paddepoel, Vinkhuizen en het Oosterpark. Ook de komende jaren zal dit het geval zijn. Wijkvernieuwing betekent echter niet alleen dat slechts de sloophamer wordt gehanteerd. Zo is in 2009 begonnen met grootschalige renovatie van onder andere de Hoogte en het Blauwe Dorp (Oosterpark). Zo wordt niet alleen bijgedragen aan het opfrissen van de woonomgeving, maar worden ook verbeteringen aangebracht op het gebied van woonkwaliteit en energieverbruik.

In 2009 is de Structuurvisie Wonen 2010-2020 verschenen. Hierin staan een groot aantal doelstellingen op het gebied van wonen geformuleerd, die wij de komende jaren willen realiseren. Speciale aandacht wordt daarbij geschonken aan een aantal doelgroepen die de stad aan zich wil binden. Centraal staan de eigen identiteit en karakter van de verschillende buurten, maar ook een goede balans tussen de verschillende doelgroepen en leefstijlen in de wijken. Een kwalitatief goed woningaanbod en een hoogwaardig woonmilieu zijn daarbij onmisbaar.

3.7 Marktpositie binnenstad

Detailhandelsmonitor

In november 2009 is de jaarlijkse detailhandelsmonitor uitgevoerd. Sinds 1997 wordt elk jaar op basis van enkele key performance indicatoren onderzocht hoe de detailhandel in de binnenstad functioneert.

Door de economische crisis hebben veel winkeliers het moeilijk. In sommige branches dalen de marges en staan arbeidsplaatsen onder druk. Toch functioneert de detailhandel in de binnenstad in het algemeen nog steeds relatief goed. Het gemiddeld bestede bedrag is ten opzichte van vorig jaar weliswaar licht afgenomen, maar een stijging in het totale aantal bezoekers aan de binnenstad zorgt toch voor een omzet van 987 miljoen euro. Dit is een lichte stijging ten opzichte van vorig jaar. Dit gegeven, in combinatie met een lichte daling in het totale aantal winkelmeters in de stad zorgt voor een onverminderd hoge vloerproductiviteit, met name in de dagelijkse sector (levensmiddelen en drogisterij-artikelen). Deze en andere key performance indicatoren zijn te vinden in tabel 3.9.

Tabel 3.9 Key Performance Indicatoren Binnenstad

	2008	2009
Aantal bezoekers	30 miljoen	32 miljoen
Gemiddeld besteed bedrag	32 euro	31 euro
Winkelen primair doel	59%	62%
Verblijfsduur	85 minuten	81 minuten
Omzet	954 miljoen euro	987 miljoen euro
Vloer productiviteit dagelijks	18.600 euro per m2	19.700 euro per m2
Vloer productiviteit niet dagelijks	7.200 euro per m2	7.400 euro per m2

Groningen behoudt en versterkt in 2009 haar regiofunctie als 'koopcentrum van het noorden'. 60% van alle bestedingen in de binnenstad wordt gedaan door bezoekers woonachtig buiten de gemeente, een lichte stijging ten opzichte van het voorgaande jaar. Ten opzichte van 2007 en 2008 kwamen in 2009 relatief veel bezoekers naar de binnenstad met winkelen als primair doel. Wel is het zo dat de consument ten opzichte van voorgaande jaren wat minder lang in de binnenstad verblijft. Als vervoermiddel kiest hij steeds minder vaak de auto, nog maar 24%.

De beoordeling van het winkelaanbod en de kwaliteit in de Groninger binnenstad is nog steeds hoog, hoewel licht gedaald ten opzichte van 2008. Ongeveer 80% beoordeelt zowel kwaliteit als aanbod als (zeer) positief. Nog steeds staan kledingformules zoals Zara (onlangs geopend) en Bershka en kleine kledingboetiekjes hoog op het verlanglijstje van consumenten die iets zeggen te missen in de binnenstad. Opvallend is dat ook veel consumenten aangeven graag een discount supermarkt in de binnenstad te zien.

Tabel 4.1 Aantallen studenten op hogeschool en universiteit, 2004-2010

	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
<i>eerstejaars</i>						
HHG	5.441	5.786	6.242	6.599	6.809	6.799
RuG	4.767	4.741	5.087	5.329	5.627	6.269
totaal	10.208	10.527	11.329	11.928	12.436	13.068
<i>ouderejaars</i>						
HHG	13.803	14.641	15.155	15.962	16.678	17.793
RuG	17.506	18.244	19.074	19.014	19.807	20.343
totaal	31.309	32.885	34.229	34.976	36.485	38.136
<i>totaal</i>						
HHG	19.244	20.427	21.397	22.561	23.487	24.592
RuG	22.273	22.985	24.161	24.343	25.434	26.612
totaal aantal studenten	41.517	43.412	45.558	46.904	48.921	51.204

4.1 Arbeidsmarkt en beroepsonderwijs

Helaas is er sinds vorig jaar niet veel veranderd. We verkeren nog steeds in een recessie alhoewel er voorzichtige tekenen van herstel zijn. De arbeidsmarkt is nog steeds slecht en we kennen een hoge werkloosheid. Het aantal banen is reeds afgenomen en zal misschien verder afnemen als de deeltijd WW ophoudt te bestaan.

Wat altijd geldt, maar zeker in tijden van recessie, is dat ongeschoolde en laaggeschoolde werknemers hier het eerst de dupe van worden en werkloos raken. De huidige economie stelt hogere eisen aan de werknemers en hun opleiding. Er wordt meer gevraagd van (toekomstige) werknemers op het gebied van vaardigheden, creativiteit, ondernemende houding enz. Ook nu blijkt dat er een kwalitatief verschil bestaat tussen vraag en aanbod. Nog steeds is er sprake van krapte in de techniek, maar in andere sectoren is juist een overaanbod. De arbeidsmarkt 'polariseert': er is meer hoger opgeleid werk en meer werk in de dienstverlening (zowel zakelijk als niet-commercieel, zoals in de zorg). Naast een blijvende vraag naar technisch geschoold personeel, blijft deze ontwikkeling zich voordoen.

De aansluiting tussen onderwijs en arbeidsmarkt blijft ook de komende jaren prominent op onze agenda staan. Wij blijven onze aandacht richten op het halen van minimaal een startkwalificatie (diploma op niveau 2), permanente bijscholing ('een leven lang leren'), het erkennen van verworven competenties (EVC) en een ondernemende houding. Onze aandachtspunten moeten er toe bijdragen dat de inwoners van Groningen economisch zelfstandig zijn, ook met een toenemende druk op de arbeidsmarkt.

4.2 Studentenstad

Wetenschappelijk onderwijs en hoger beroepsonderwijs Groningen is een populaire studentenstad. De Rijksuniversiteit Groningen (wetenschappelijk onderwijs) en de Hanzehogeschool Groningen (hoger beroepsonderwijs) dragen bij aan een goede kennisinfrastructuur en aan de werkgelegenheid. Uit tabel 4.1 blijkt dat het aantal studenten jaarlijks toeneemt, zowel in het hoger beroepsonderwijs als in het wetenschappelijk onderwijs.

Tabel 4.2 Aantallen studenten Hanzehogeschool Groningen per sector, 2004-2010

	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Sociale wetenschappen en welzijn	1.919	2.033	2.161	2.233	2.161	2.273
Life sciences en verzorging	2.911	3.218	3.512	3.724	3.830	3.961
Wis- natuurkunde, bouwkunde en informatica	3.634	3.734	3.774	3.715	3.836	3.946
Economie en bedrijfskunde	2.530	2.559	2.608	2.788	3.006	3.168
Overig	8.250	8.883	9.342	10.101	10.654	11.244
totaal	19.244	20.427	21.397	22.561	23.487	24.592

Tabel 4.3 Aantallen eerstejaarsstudenten Hanzehogeschool Groningen per sector, 2004-2010

	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Sociale wetenschappen en welzijn	613	619	702	631	579	675
Life sciences en verzorging	953	1.033	1.057	1.107	1.138	1.140
Wis- natuurkunde, bouwkunde en informatica	1.055	1.071	1.044	990	1.121	1.055
Economie en bedrijfskunde	528	599	729	791	820	825
Overig	2.267	2.464	2.710	3.080	3.151	3.104
totaal	5.416	5.786	6.242	6.599	6.809	6.799

De recessie draagt wel bij aan een stijging van het totale aantal studenten. Er zijn meer mensen die langer blijven studeren. Verder ziet u in tabellen 4.2 tot en met 4.7 de aantallen studenten per sector en vakrichting/faculteit.

Aan de Hanzehogeschool Groningen zijn kleine veranderingen merkbaar. De meeste studierichtingen vertonen een stijging behalve Informatica, Kunst en muziek en Onderwijs die dalen. De grootste stijgers zijn de studierichtingen Welzijn, Medisch en verzorgend en Bouwkunde en civiele techniek. De stijging van het aantal eerstejaarsstudenten (tabel 4.4) van deze studierichtingen is aanzienlijk. Ook dit schooljaar neemt hier het aantal eerstejaarsstudenten weer toe. De keuzes van de eerstejaars corresponderen echter niet altijd met het verloop van de aantallen in de jaren erna. Ook is het niet altijd een afspiegeling van de economie (lees werkgelegenheidskansen).

Bij de Rijksuniversiteit Groningen heeft de faculteit Economie en bedrijfskunde al jaren de meeste studenten (tabel 4.5) tenminste als we de categorie Overig niet meerekenen. De faculteit der Letteren is de laatste jaren nummer twee. Genoemde faculteiten zijn dit jaar tevens de grootste stijgers. Opvallend is dat de stijging van het aantal studenten zich bij slechts 4 van de 9 faculteiten voordoet.

Tabel 4.4 Aantallen studenten Hanzehogeschool Groningen per vakrichting, 2004-2010

	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Techniek	654	657	665	659	691	754
Bouwkunde en civiele techniek	1.372	1.287	1.244	1.214	1.357	1.460
Bedrijfseconomie en commerciële economie	869	875	865	855	903	968
Economie overig	1.661	1.684	1.743	1.933	2.103	2.200
Informatica	1.537	1.651	1.721	1.694	1.633	1.554
Biologie en medisch laboratoriumonderzoek	162	183	231	280	288	313
Chemie en milieu	121	139	144	148	155	178
Medisch en verzorgend	2.749	3.035	3.281	3.444	3.542	3.648
Welzijn	1.919	2.033	2.161	2.233	2.161	2.273
Onderwijs	1.538	1.625	1.646	1.681	1.633	1.634
Kunst en muziek	1.108	1.189	1.270	1.348	1.430	1.427
Overige opleidingen	5.554	6.069	6.386	7.072	7.577	8.036
subtotaal	19.244	20.427	21.357	22.561	23.473	24.445
onbekend	0	0	40		14	147
totaal	19.244	20.427	21.397	22.561	23.487	24.592

Tabel 4.5 Aantallen studenten Rijksuniversiteit Groningen per sector, 2004-2010

	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Sociale wetenschappen en welzijn	3.739	3.821	3.859	3.421	3.668	4.000
Life sciences en verzorging	2.428	2.678	2.903	3.495	3.548	3.434
Wis- natuurkunde, bouwkunde en informatica	2.427	2.500	2.690	2.939	3.249	3.398
Economie en bedrijfskunde	4.936	4.559	5.057	4.998	5.274	5.779
Overig	8.665	9.247	9.652	9.490	9.695	10.001
totaal	22.195	22.805	24.161	24.343	25.434	26.612

Tabel 4.6 Aantallen eerstejaars studenten Rijksuniversiteit Groningen per sector, 2004-2010

	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Sociale wetenschappen en welzijn	1.009	949	1.114	1.076	987	1.143
Life sciences en verzorging	537	508	429	546	547	542
Wis- natuurkunde, bouwkunde en informatica	547	490	663	716	782	805
Economie en bedrijfskunde	1.025	1.128	1.194	1.244	1.342	1.631
Overig	1.743	1.666	1.687	1.747	1.969	2.148
totaal	4.861	4.741	5.087	5.329	5.627	6.269

Tabel 4.7 Aantallen studenten Rijksuniversiteit Groningen per sector, 2004-2010

	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Godgeleerdheid en Godsdienstwetenschap	195	202	201	216	215	207
Rechtsgeleerdheid	3.252	3.392	3.461	3.443	3.537	3.532
Medische Wetenschappen	2.428	2.698	2.903	3.495	3.548	3.434
Wiskunde en Natuurwetenschappen	2.427	2.500	2.689	2.939	3.249	3.398
Letteren	4.331	4.550	4.653	4.516	4.694	5.083
Psych., Pedag. en Soc. Wetenschappen	3.751	3.879	3.861	3.421	3.668	4.000
Wijsbegeerte	188	378	378	370	385	320
Ruimtelijke Wetenschappen	670	777	857	878	864	859
Economie en bedrijfskunde	4.942	4.897	5.056	4.998	5.274	5.779
Lerarenopleiding	89	106	102	67		
totaal	22.273	23.379	24.161	24.343	25.434	26.612

Tabel 4.8 Aantallen leerlingen ROC's en AOC, 2004-2010

	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
Vorbereidend beroepsonderwijs	698	631	599	504	478	440
Beroepsbegeleidend onderwijs/BBL	4.441	4.209	4.215	4.948	4.893	4.403
Beroepsopleidend onderwijs/BOL	13.172	13.234	13.786	13.806	13.631	14.223
totaal	18.311	18.074	18.600	19.258	19.002	19.066

Tabel 4.9 Aantallen leerlingen ROC's en AOC per sector, 2004-2010

	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
landbouw/groen/dierverzorging	978	997	1.001	991	979	975
economie	5.841	5.873	5.921	6.216	6.335	6.782
gezondheid/welzijn	5.549	5.428	5.909	6.180	5.992	5.918
techniek	5.245	5.145	5.161	5.367	5.218	4.946
totaal	17.613	17.443	17.992	18.754	18.524	18.621

Middelbaar beroepsonderwijs

De overheid is in de zomer van 2009 een campagne gestart om jongeren langer op school te houden om zo werkloosheid te voorkomen. Ondanks dat dit zijn vruchten heeft afgeworpen, is het aantal jongeren aan het dalen. Dit betekent dat het totaal aantal leerlingen aan de Regionale Opleidingscentra (ROC's) in Groningen (inclusief AOC Terra) nauwelijks is gestegen. Door de recessie kiezen leerlingen dit schooljaar vaker voor de BOL opleidingen (beroepsopleidende leerweg), aangezien ze moeilijk een betaalde leerbaan kunnen krijgen. Veel leerlingen die een leerbaan (beroepsbegeleidende leerweg BBL) hadden moesten zelfs overstappen naar de BOL opleiding om hun opleiding af te kunnen maken. Het aantal leerlingen in het voorbereidend beroepsonderwijs blijft dalen.

Alle sectoren, behalve economie, hebben dit schooljaar minder leerlingen. In het mbo legt de sector techniek het qua leerlingenaantallen nog steeds af tegen de sectoren economie en gezondheid/welzijn (tabel 4.9). Ook nu, in tijden van recessie, is er nog een tekort aan technisch geschoold personeel. Deze ontwikkeling zet zich ook nu onverminderd door. Ondanks de slechte economie, zal het tekort aan jonge mensen met een technische en of exacte scholing de komende jaren toenemen. Het onderwijs wordt wel steeds creatiever in het stimuleren van jongeren om een technische opleiding te kiezen. Een voorbeeld hiervan is het volgen van een opleiding met baangarantie of het meefinancieren van de kosten door het bedrijfsleven.

Het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid heeft in 2009 gelden voor een Actieplan Jeugdwerkloosheid beschikbaar gesteld. Groningen is een van de dertig gemeenten die hiervoor geld heeft ontvangen. In dit plan werken alle Groningse gemeenten samen met de provincie Groningen aan het voorkomen van jongeren die zonder startkwalificatie, werk of opleiding de school verlaten.

Met deze gelden zijn sinds het schooljaar 2009/2010 meerdere extra projecten ingezet om uitval en werkloosheid te voorkomen. Het ministerie heeft ter voorkoming van de jeugdwerkloosheid voor drie jaar gelden gereserveerd.

Verder heeft de invoering van de nieuwe kwalificatiestructuur in het mbo, sinds 2008, grote veranderingen met zich mee gebracht. Het beroepsonderwijs is nog praktijkgericht geworden.

Tabel 4.10 Aantallen leerlingen mbo per sector per school, 2004-2010

	2004-2005	2005-2006	2006-2007	2007-2008	2008-2009	2009-2010
<i>Agrarisch</i>						
AOC	978	979	1.001	991	979	975
<i>Economie</i>						
Noorderpoort	4.488	4.638	4.703	5.126	5.066	5.550
Menso Alting	163	140	133	133	149	142
Alfa	1.190	1.095	1.085	957	1.120	1.090
<i>Gezondheid</i>						
Noorderpoort	1.103	986	1.114	1.066	zie welzijn	
Menso Alting	172	145	152	165	164	145
Alfa	718	763	810	916	830	774
<i>Welzijn</i>						
Noorderpoort	1.413	1.327	1.409	1.364	2.277	2.476
Menso Alting	276	274	276	262	271	273
Alfa	1.687	1.815	2.038	2.286	2.326	2.250
SOSA, vanaf 2005: Hanze	180	118	110	121	124	120
<i>Techniek</i>						
Noorderpoort	3.502	3.390	3.331	3.437	3.130	2.707
Alfa	1.743	1.755	1.830	1.930	2.088	2.239

Tegenwoordig gaat elke leerling de praktijk in (lees: loopt stage), ook leerlingen die geen beroepsopleiding volgen. De ROC's zijn daarom steeds meer in gesprek met het bedrijfsleven om samen opleidingen te ontwikkelen. Een voorbeeld hiervan is het MartiniGilde in het Martini Ziekenhuis waar leerlingen volledig in de praktijk hun diploma's halen. Ook bij Meesterwerk en supermarkt Albert Heijn, is er sprake van het gezamenlijk ontwikkelen van meer praktische opleidingen die op de dagelijkse praktijk zijn afgestemd.

4.3 Leerplicht en voortijdig schoolverlaten

De gemeente beschikt voor het handhaven van de leerplicht over leerplichtambtenaren. Zij onderzoeken waarom de leerling zonder toestemming afwezig was. Daarna maken zij met de leerling en de ouder(s) afspraken om ervoor te zorgen dat de leerling zo spoedig mogelijk weer naar school gaat en zijn gedrag verbetert.

Naast de leerplicht bestaat sinds het schooljaar 2007/2008 de kwalificatieplicht. Deze kwalificatieplicht vervangt de regeling waarbij jongeren van 16 en 17 jaar gedeeltelijk leerplichtig waren. Dit was een complexe en diffuse regeling, waarbij jongeren slechts een deel van de tijd aanwezig moesten zijn. Dit leidde ertoe dat scholen nauwelijks zicht hadden op verzuim en uitval. Meldingen hiervan kwamen daardoor sporadisch en vaak te laat binnen. Verzuimers en uitvallers kwamen meestal pas in beeld vanaf hun achttiende verjaardag, het moment dat zij onder de RMC-aanpak vielen. Acties konden pas vanaf dan worden ingezet.

De kwalificatieplicht is een uitbreiding van de leerplicht en is bedoeld om schooluitval van leerlingen tegen te gaan en leerlingen meer kansen te bieden op de arbeidsmarkt. De kwalificatieplicht geldt voor jongeren die de volledige leerplicht achter de rug hebben, maar nog geen achttien jaar zijn en nog geen startkwalificatie hebben gehaald. Zij moeten volledig onderwijs blijven volgen totdat zij een diploma op minimaal mbo-niveau 2 of havo/vwo hebben gehaald.

Jongeren zijn vanaf hun achttiende verjaardag niet meer kwalificatieplichtig. Zolang ze geen startkwalificatie hebben behaald en nog niet 23 jaar zijn, vallen ze onder de RMC-aanpak.

Preventieproject

Net als in voorgaande jaren, is ook in het schooljaar 2008/2009 het Preventieproject uitgevoerd. Hierbij worden de leerlingen die met een diploma uit het vmbo komen, begeleid in hun overstap naar het mbo. In het schooljaar 2008/2009 waren 13 leerlingen van de 725 gediplomeerden aan te merken als 'risico-overstappers' (1,8%). Het merendeel had problemen met het verkrijgen van een werk-leerplek.

Brug tussen vmbo en mbo

In aansluiting op het Preventieproject heeft de afdeling Leerlingzaken in samenwerking met het Alfa-college en het Noorderpoortcollege in 2007 het pilotproject 'De Brug' ontwikkeld. Vmbo-leerlingen worden hierin een jaar lang intensief begeleid bij hun overstap naar het mbo. Voor dit project komen vmbo-leerlingen in aanmerking die geen stageplek hebben of minimale ondersteuning van thuis ontvangen. De leerling krijgt vaak huisbezoek van een personal coach, die samen met de ouders een zo reëel mogelijk beeld schetst van de mogelijkheden van de leerling. De coach begeleidt de leerling bij het maken van zijn vervolgkeuze, bijvoorbeeld door mee te gaan naar voorlichtingdagen, door beroepskeuzetesten aan te bieden en door te helpen bij het invullen van aanmeldingsformulieren. Aan het begin van het nieuwe schooljaar checkt de personal coach of de leerling inderdaad de nieuwe school bezoekt. Tot en met december volgt hij de leerlingen en waar nodig zorgt hij voor bijsturing en begeleiding.

In het pilotproject 'De Brug' werkt de afdeling Leerlingzaken nauw samen met de toeleverende scholen. Vanaf januari 2008 werden gemiddeld 40 jongeren begeleid.

Het project is per 1 januari 2009 uitgezet in de hele provincie Groningen. In het kader van Convenant II is hiervoor financiering gevonden binnen de Programmagelden.

Pilot RMC-preventiemedewerkers – RMC+

Het aanstellen van preventiemedewerkers van het RMC (Regionaal Meld- en Coördinatiepunt voortijdig schoolverlaters) binnen de scholen is een succes gebleken. Zij krijgen van de mentoren of tweedelijnsmedewerkers te horen wie de risicjongeren zijn en voeren daar gesprekken mee. Zij proberen de jongeren voor dezelfde school te behouden, maar als dat niet mogelijk is, begeleiden ze hen naar een andere school.

Tabel 4.11 Voortijdig schoolverlaters als deel van de leeftijdsgroep 12-23 jaar

Schooljaar	Jongeren 12-23 jaar	Voortijdig schoolverlaters	
		abs	perc
2004/2005	31.680	1.224	3,9%
2005/2006	31.943	1.273	3,9%
2006/2007	33.060	1.077	3,3%
2007/2008	34.349	928	2,7%
2008/2009	35.245	799	2,3%

Ook krijgen de RMC-preventiemedewerkers van de scholen inzicht in de uitstroomgegevens, waardoor ze snel actie kunnen ondernemen richting voortijdig schoolverlaters.

Het werken op de scholen is voor wat betreft methodiek ingebed in de RMC-werkwijze. Ook de andere regio's in de provincie gaan RMC-preventiemedewerkers aanstellen. Dit is het gevolg van de samenwerking bij het provinciaal actieplan voortijdig schoolverlaten.

Kerncijfers

Voortijdig schoolverlaters in leeftijdsgroep 12 tot 23 jaar

In het schooljaar 2008/2009 waren er in totaal 35.245 jongeren van 12 tot 23 jaar in de stad ingeschreven. Dat is meer dan in de jaren ervoor. Van de 35.245 jongeren waren 799 aan te merken als voortijdig schoolverlater, een percentage van 2,3%. Daarmee is het percentage schoolverlaters opnieuw gedaald. De trend is dat het aantal jongeren in de gemeente blijft stijgen, terwijl het aantal voortijdig schoolverlaters afneemt. In het schooljaar 2007/2008 waren er 928 voortijdig schoolverlaters, 2,7%. De gemeentelijke doelstelling in de Sociale Pijler dat er in 2010 minder dan 4,5% voortijdig schoolverlaters zijn, is hiermee opnieuw bereikt.

Daling was toe te schrijven aan de ingezette maatregelen in het kader van "Aanval op de Schooluitval". Beter inzicht door gebruik van de diensten van DUO op dit terrein.

Herplaatste jongeren

Van de 799 voortijdig schoolverlaters zijn er in totaal 689 herplaatst in het onderwijs of in een leer-werktraject. Het percentage herplaatste schoolverlaters stabiliseert zich rond de 87%.

Uitgave

Gemeente Groningen

© juni 2010

Aan deze uitgave werkten mee

Dienst Informatie en Administratie (DIA), Bureau Statistiek en Onderzoek

Dienst Sociale Zaken en Werk (SOZAWE), Bureau Onderzoek

Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken (RO/EZ), afdeling EZ

Dienst Onderwijs Cultuur Sport Welzijn (OCSW)

Tekstredactie

Vinigraphics, Groningen

Fotografie omslag

Henk Tammens

Fotografie binnenwerk

Wiegerinbeeld

Archief RO/EZ

Vormgeving

Vinigraphics, Groningen

Drukwerk

Het Grafisch Huis, Groningen

Contact

Gemeente Groningen, dienst RO/EZ

Economische Zaken/Bedrijvenloket

Postbus 7081

9701 JB Groningen

Gedempte Zuiderdiep 98

Telefoon (050) 367 81 11

bedrijvenloket@roe.z.groningen.nl

www.ondernemen.groningen.nl

